

NA PÓŁNOC OD PAŃSTWA (WIELKO)MORAWSKIEGO Z PROBLEMATYKI BADAŃ GÓRNEGO ŚLĄSKA I ZACHODNICH KRAŃCÓW MAŁOPOLSKI W DOBIE KAROLIŃSKIEJ

PIOTR BOROŃ – EDELGARDA M. FOLTYN

Keywords: Upper Silesia and Western Lesser Poland, early Middle Ages, archeology, Carolingian ages

Abstract: To the north of (Great)Moravia: On the research on Upper Silesia and the west parts of Lesser Poland in the Carolingian period. In Upper Silesia and in the west part of Lesser Poland three settlement regions can be distinguished: Racibórz-Koźle-Głubczyce (central), Opole (northern) and Opava (southern). The territory of Opava can be associated with the tribe of Golensizi, and the Opole region with the tribe of Opolini, who were listed in the Descriptio (the so-called “Bavarian Geographer”). Unclear is the situation with the Racibórz-Koźle-Głubczyce region. The southern influence occurred prior to the mid-9th century in the form of the imported Avarian and (Great)Moravian artefacts.

1. Uwagi wstępne

Obszary określane dzisiaj mianem Górnego Śląska i przylegające doń krańce zachodniej Małopolski, ze względu na położenie geograficzne, odgrywały w przeszłości istotną rolę jako pomost pomiędzy północną i południową strefą Europy środkowej. Były miejscem „zderzenia” kultur: tutaj sięgały peryferia różnych centrów kulturowych, tutaj krzyżowały się szlaki migracji oraz ważnych połączeń komunikacyjno-handlowych.

W kontaktach między Północą i Południem rolę dogodnego przejścia przypisuje się zazwyczaj obniżeniu między pasmami górskimi Sudetów i Karpat zwanemu Bramą Morawską. Uformowane na zewnątrz od ziem polskich we wczesnym średniowieczu struktury społeczno-polityczno-kulturowe, takie jak władztwo awarskie, następnie państwo morawskie, przesuwające swe granice w dół Dunaju Cesarstwo Karolingów, wreszcie najpierw koczowniczy, a potem przechodzący do osiadłego trybu życia Węgrzy, oddziałując czy to bezpośrednio, czy to pośrednio na ziemię polskie, mogły wykorzystywać zarówno korytarz Bramy Morawskiej, jak i górskie obniżenia terenowe (Przełęcz Jabłonkowska, przesmyki w pasie Jesioników). W przypadku zespołu kulturowego powiązanego z Awarami oraz dla kultury morawskiej wiodły tędy najkrótsze drogi na północ. Interesujący nas obszar Górnego Śląska i przylegających zachodnich krańców Małopolski leżał na przedpolu Bramy Morawskiej, zatem domyślać się możemy, że wszelkie skierowane na północ oddziaływania, dotykać musiały jako pierwsze społeczności zamieszkujących te tereny.

Paradoksalnie, w chwili obecnej lepiej rozpoznane są oddziaływania południowe na oddzielone od południa przez wyniesienia Sudetów i Karpat, tereny Dolnego Śląska oraz Małopolski. W przypadku Małopolski od wielu pokoleń prowadzone są spory dotyczące jej przynależności do państwa wielkomorawskiego; niektórzy domyślają się nawet przyjęcia chrześcijaństwa przez miejscową ludność, lub lokalnych władców jeszcze w IX wieku. Właściwie cała historia Małopolski w IX i X wieku rozpatrywana jest w kontekście zewnętrznych oddziaływań kulturowych, najpierw wielkomorawskich, a później starowęgierskich i czeskich (Buko 2000; Poleski 1999, 2000, 2003, 2004, s. 160-175). Także na Dolnym Śląsku dostrzega się wpływy wielkomorawskie, a następnie czeskie i węgierskie (Wachowski 1997b; Moździoch 2000, 2003; Jaworski 2001, 2005, s. 263-301; Wrzesiński ed. 2006, s. 34). Przynależność tego obszaru do państwa czeskiego w X wieku w zasadzie nie budzi większych wątpliwości. Jeżeli jednak wpływy czeskie są tu zrozumiałe z uwagi na sąsiedztwo przez pasmo sudeckie, to wpływy wielkomorawskie docierać musiały za pośrednictwem czeskim, a może i górnośląskim. Także w przypadku Małopolski dość trudno sobie wyobrazić, aby południowe pierwiastki kulturowe, szczególnie czeskie, dochodziły tam z pominięciem górnego Nadodrza, przynajmniej jego południowo-wschodniej peryferii.

W tym kontekście zajmujący nas obszar pełnił kluczową rolę dla rozpowszechnienia oddziaływań południowych na ziemię polskie. Jednocześnie dziwi zupełny brak wzmianek źródłowych na jego temat, zaś rozpoznanie archeologiczne trudno uznać za satysfakcjonujące (nie można nawet mówić o stopniu dostatecznym). Jest to efektem przede wszystkim stanu nauki w Polsce. Obszar ten przez długie lata nie budził specjalnego zainteresowania dwu największych ośrodków badawczych południowej Polski, tzn. ośrodka krakowskiego i wrocławskiego. Dopiero ostatnie dekady przyniosły nieco prac nad jego wczesnośredniowiecznymi dziejami (np. Parczewski 1981, 1982; Szydłowski, Abłamowicz 1990; Szydłowski ed. 1991; Abłamowicz 1997; Foltyn 1998, 2000, 2006; Fajer, Foltyn, Foltyn 2006). Jest to jednak region, w porównaniu z innymi, wciąż słabo poznany. Mamy tu na myśli nawet nie tyle stan rozpoznania archeologicznego, będący w dużej mierze efektem dość przypadkowych prac terenowych podejmowanych przez lokalne ośrodki muzealne, co niewielką liczbę studiów gabinetowych. Pod tym względem zaczyna przodować część Górnego Śląska należąca do Republiki Czeskiej (np. Kouřil 1994, 1997, 1998a, 1998b, 2004; Kouřil, Prix, Wihoda 2000).

Celem poniższego szkicu jest nakreślenie problematyki badawczej związanej z dziejami regionu górnośląskiego wraz z zachodnimi krańcami Małopolski w szeroko pojętej dobie karolińskiej, czyli w okresie od 2. połowy VIII wieku do pierwszych lat wieku X. Głównym punktem naszego zainteresowania są obecne na tym obszarze elementy kulturowe o proveniencji południowej, zwłaszcza awarskiej, (wielko)morawskiej oraz frankijskiej. W przypadku oddziaływań frankijskich przypuszczać można, iż docierały one za pośrednictwem morawskim lub czeskim.

W sposób niekonwencjonalny zakreślono granice badanego obszaru. Odstąpiono od zwyczajowego zamykania się w jednostkach kulturowych, jaką w tym przypadku stanowi Górny Śląsk. Ponieważ jednostka ta pojawia się w źródłach dopiero od XV wieku, a wcześniej można mówić tylko o uformowanym w dość przypadkowy sposób w końcu XII i na początku XIII wieku księstwie opolsko-raciborskim (Rajman 2003), uznać należy, że takie odniesienie terytorialne nie jest satysfakcjonujące dla VIII-IX wieku. Późniejsze o prawie pięćset lat podziały polityczne i ukształtowane na ich podstawie jednostki historyczno-kulturowe mogą się znacznie różnić od sytuacji wcześniejszej. Dlatego też przy poszukiwaniu odnośnych granic za właściwe uznano naturalne bariery geograficzne (ryc. 1). I tak, od południa granicę stanowią Sudety Wschodnie, przede wszystkim pasmo Jesioników i Gór Opawskich, następnie pas biegnący wododziałem Odry i Morawy oraz wzniesienia Beskidu Morawsko-Śląskiego, Beskidu Żywieckiego i Beskidu Małego. Od północy tworzy ją strefa wokół wododziału górnej Odry i górnej Warty.

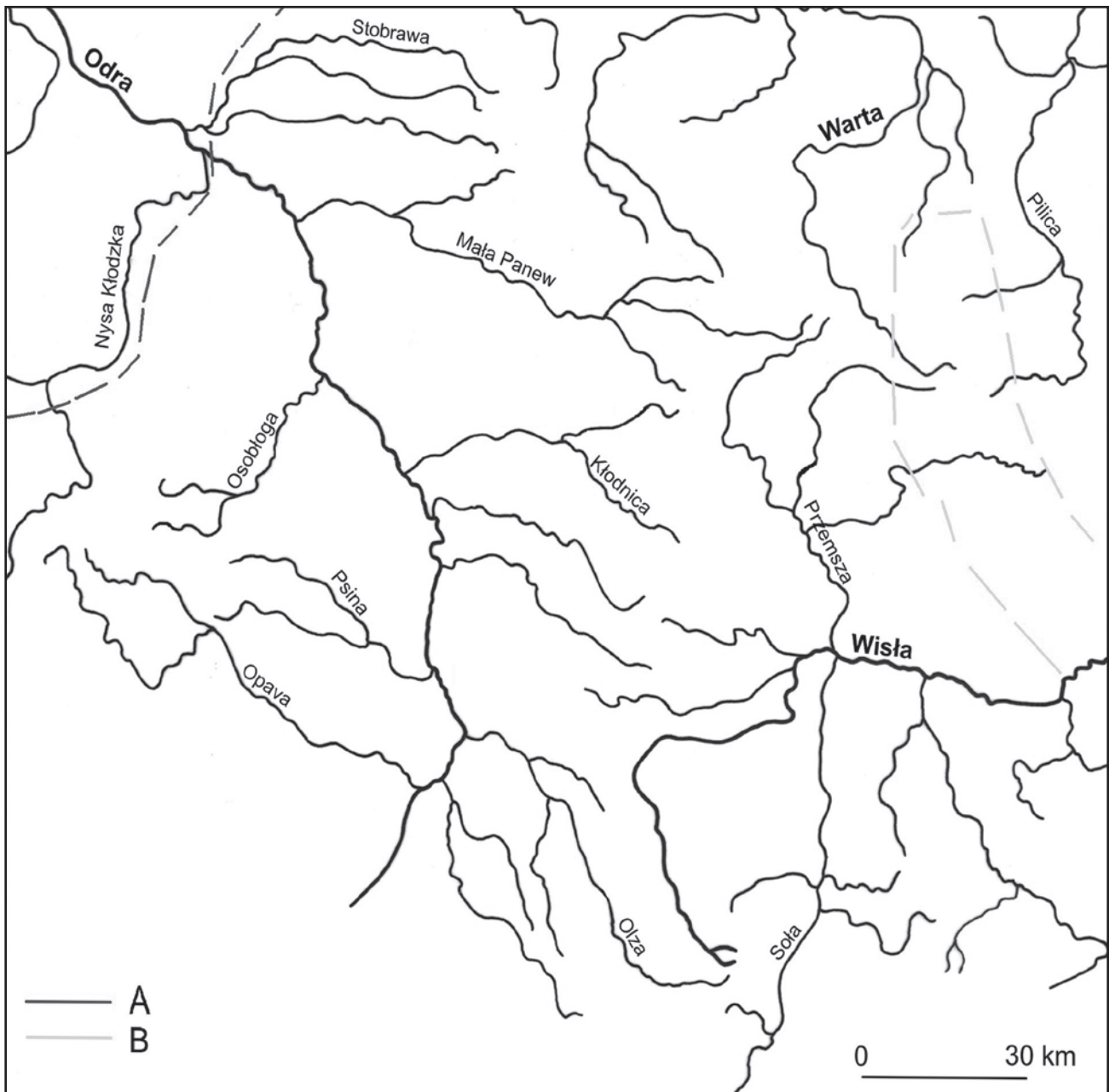
Na zachodzie trudno obecnie odnaleźć naturalną granicę dla Górnego Śląska. Można się jednak odwołać do stwierdzonego dla wieków średnich podziału górnego Nadodrza przez tzw. Przesiekę Śląską, czyli pasmo lasów i puszczy ciągnące się od Gór Sowich do Nysy Kłodzkiej, dalej wzdłuż jej biegu do Odry oraz, po przekroczeniu Odry, kontynuujące się w dorzeczu dolnej Stobrawy i Widawy. Z XIII-wiecznej informacji zawartej w Księdze Henrykowskiej dowiadujemy się, że owo pasmo puszczy otaczało od dawnych czasów „totam terram Zlesie” (późniejszy Dolny Śląsk), a starzy książęta nie pozwalali prowadzić tam wyrębów (KH 1949, s. 296). Można zatem przyjąć, że istniało ono już wcześniej, jako naturalna rubież osadnicza. Uprawnia nas do tego fakt silnego rozrzedzenia w zasięgu strefy rekonstruowanego przebiegu Przesieki punktów osadniczych z tzw. czasów plemiennych (Foltyn 2006, s. 151-157, ryc. 1).

Najwięcej problemów stwarza zakreślenie granicy wschodniej. Naturalnej bariery nie stanowi dział wód górnej Odry i górnej Wisły. W przeszłości stwarzało to warunki do swobodnej penetracji osadniczej z kierunków i wschodniego („małopolskiego”), i zachodniego („śląskiego”). Większość badaczy dostrzega istnienie po obu stronach wododziału szerokiej strefy pogranicza (górn)śląsko-małopolskiego, swymi korzeniami sięgającej starszych faz wczesnego średniowiecza (np. Dąbrowska 1970, Rajman 1998). Ostatnie lata dostarczają licznych dowodów na powstawanie tu enklaw osadniczych przed wiekiem XII (Sperka [ed.] 2005). Charakterystyczna dla tych terenów labilna granica polityczna ulegała ciągłym zmianom. Tak było jeszcze i w drugiej połowie XV stulecia. Z tego względu wykorzystanie jej przebiegu dla rekonstrukcji procesów sprzed 700-800 lat wydaje się wielce wątpliwe merytorycznie. Szukając naturalnych granic szeroko pojętego północnego przedpola Bramy Morawskiej za właściwe uznano włączenie do badanego obszaru terenów zachodnich krańców Małopolski, wraz z zachodnią krawędzią Jury Krakowskiej. Mocno wypiętrzony (300-515 m n.p.m.), zapewne lesisty we wczesnym średniowieczu, pozbawiony większych cieków wodnych, pas wyżynnej Jury Krakowskiej zamykał w sposób naturalny od wschodu interesujący nas obszar. Jego przedłużenie po prawej stronie Wisły stanowi wododział Soły i Skawy.

2. Problem geografii plemiennej i terytoriów osadniczych

Jednym z istotnych problemów ujawniających się w trakcie badania dziejów interesującego nas obszaru we wczesnym średniowieczu jest kwestia geografii plemiennej. W przypadku Śląska istnieją podstawy do rozważań nad zasięgiem, wielkością oraz strukturą plemiennego osadnictwa. Dzieje się tak dzięki możliwościom, jakie stwarza fragment zapiski zwanej Geografem Bawarskim. Przekaz ten zawiera sporo nazw plemiennych, które możemy lokalizować na ziemiach nadodrzańskich. Także liczby przypisywanych im „civitates”, wydają się wyglądać realnie. W ciągu tych plemion wzmiankowani są: „Sleenzane civitates XV. Lunsizi civitates XXX. Dadosesani civitates XX. Milzane civitates XXX. Besunzane civitates II. Uerizane civitates X. Fraganeo civitates XL. Lupiglaa civitates XXX. Opolini civitates XX. Golensizi civitates V”. Dwa ze wzmiankowanych tu plemion bez wątplenia zamieszkiwały interesujący nas obszar. Rzecz idzie o Opolan (Opolini), bezdyskusyjnie związanych z okolicami Opola, oraz Gołszyców[Gołężyców] (Golensizi), których występowanie potwierdzają młodsze przekazy źródłowe (ryc. 2). W 1963 roku Jan Tyszkiewicz wysunął hipotezę o górnośląskiej proveniencji trzeciego wymienionego w tym fragmencie zapiski plemienia, mianowicie *Lupiglaa* (Tyszkiewicz 1963). Uznał tę nazwę za zniekształcony zapis formy „Głupie Głowy” – „Głupczycy” i umiejscawiał pomiędzy Opolanami i Gołszycami („Goleniami” / „Golaniem”) – mieszkańcami puszczy/lasów na terenach Płaskowyżu Głubczyckiego i przyległej Kotliny Raciborskiej. W literaturze pojawiają się od tego momentu rozbieżności co do liczby jednostek plemiennych na Górnym Śląsku. Jedni badacze dostrzegają tylko dwa plemiona, inni, przyjmując argumentację J. Tyszkiewicza, opowiadają się za trzema (szerzej: Genbar 1993; Rosik 2003).

W dociekaniach dotyczących się lokalizacji „górnoszląskich plemion” zwraca się przede wszystkim uwagę na bliskość nazw plemiennych z nazwami pewnych miejscowości. I tak plemię *Opolini* łączone jest bezdyskusyjnie z Opolem, *Golensizi* z miejscowością Holasovice, zaś *Lupiglaa* z Głubczycami. Zauważyć w tym miejscu należy, że w przypadku Holasovic i Głubczyc nie udało się odnaleźć na terenie tych miejscowości, bądź w ich bezpośredniej bliskości, śladów intensywniejszego i trwalszego osadnictwa ze starszych faz wczesnego średniowiecza. Jeżeli zastosować ten tok myślenia, to można

Ryc. 1 Górny Śląsk i zachodnie krańce Małopolski. Granice badanego obszaru. A – Przesieka Śląska, B – Jura Krakowsko-Częstochowska

także dostrzec bliskość językową nazwy plemiennej *Lupiglaa* i miejscowości Lubomia, w pobliżu której znajdują się pozostałości największego grodu okresu plemiennego. Późna metryka tej nazwy (pierwszy raz zapisanej w 1303 roku) nie przeczy przetrwaniu w postaci nazwy wsi nazwy czołowego grodu owych *Lupiglaa* – Lubomian(?).

Zdecydowanie bardziej skomplikowana jest sprawa zasięgu i granic owych terytoriów plemiennych. Dociekania na temat geografii plemiennej trwają w polskiej nauce historycznej od ponad wieku. Konstruowane są różne koncepcje, oparte zwykle na wybranych przesłankach źródłowych. Można je podzielić na dwie zasadnicze grupy: 1) koncepcje oparte na przesłankach wynikających z wybranych źródeł typu pisanego oraz 2) koncepcje oparte o materiał archeologiczny.

Z uwagi na brak jakichkolwiek dokładnych przekazów dotyczących zasięgu terytoriów plemiennych na interesującym nas obszarze, w przeszłości odwoływano się zwykle do materiału toponomastycznego. Wskazać tu można na dociekania Stanisława Zakrzewskiego, który przy próbie lokalizacji terytorium Gołyszyców sięgał aż do rzeki Wag (Zakrzewski 1917, s. 69), czy Walthera Latzke wykorzystującego nazwy typu Gola (Latzke 1937a, 1937b). Także na materiale toponomastycznym oparł swą rekonstrukcję sieci terytoriów plemiennych Henryk Łowmiański, dopatrując się najstarszej, wczesnośredniowiecznej warstwy nazewnictwa w nazwach typu patronimicznego (Łowmiański 1967, s. 102, 1970, s. 467). Inny typ nazw, mianowicie toponimy wskazujące na obronny charakter miejscowości, zastosował Jerzy Jankowski. Analizował on nazwy typu Osiek, Zawada, Przesieka, Słup, itp., wykreślając na podstawie ich występowania liniowe granice terytoriów osadniczych (Jankowski 1988). Przedstawiona przez J. Jankowskiego propozycja geografii

„górnos Śląskich” i „zachodniomałopolskich” plemion odbiegała, zarówno pod względem ich liczby jak i zasięgu oraz rozmieszczenia, od przyjmowanych do tej pory w nauce pewników i spotkała się ze zdecydowaną krytyką (Kowalczyk 1989, 1991, 1992).

Jednym z pierwszych badaczy, którzy rekonstrukcję geografii plemion „górnos Śląskich” oparli na materiale archeologicznym był Rudolf Jamka. W swych studiach R. Jamka zastosował tzw. metodę izarytmiczną. Na podstawie gęstości stanowisk obronnych (często jednak o chronologii wątpliwej, bądź ustalanej w szerokich ramach czasowych) upatrywał on możliwość obliczenia gęstości zaludnienia, a tym samym wyodrębnienia skupisk osadniczych, które identyfikował jako terytoria plemiennne (Jamka 1961). Nieco podobnie, bo na podstawie sieci grodów tzw. plemiennych (w tym bliżej nie rozpoznanych), poszukiwał terytoriów plemiennych Jerzy Szydłowski. W oparciu o badania Dominika Abłamowicza nad „osadnictwem grodowym” na Górnym Śląsku założył, że wszystkie w zasadzie grody tego regionu leżały na peryferiach obszarów plemiennych, tworząc swoistą strukturę obrony granicy (Szydłowski, Abłamowicz 1990). Tym sposobem wydzielone zostały dwa terytoria: mniejsze, północne identyfikowane z Opolanami, sięgające daleko na zachód od rekonstruowanej linii tzw. Przesieki Śląskiej oraz większe, południowe, przypisane Gołęszycom, wkraczające na swych południowo-wschodnich krańcach do zlewni górnej Wisły (ryc. 3). W przeprowadzonej analizie pominięte, niestety, zostały materiały pochodzące z osad otwartych i cmentarzysk. W efekcie, wykreślone między oboma terytoriami plemiennymi pustkowie obejmowało obszary zasiedlone, zwłaszcza wokół doliny Odry na odcinku między Kłodnicą i Osobogą (Foltyn 1998, s. 22n; 2006).

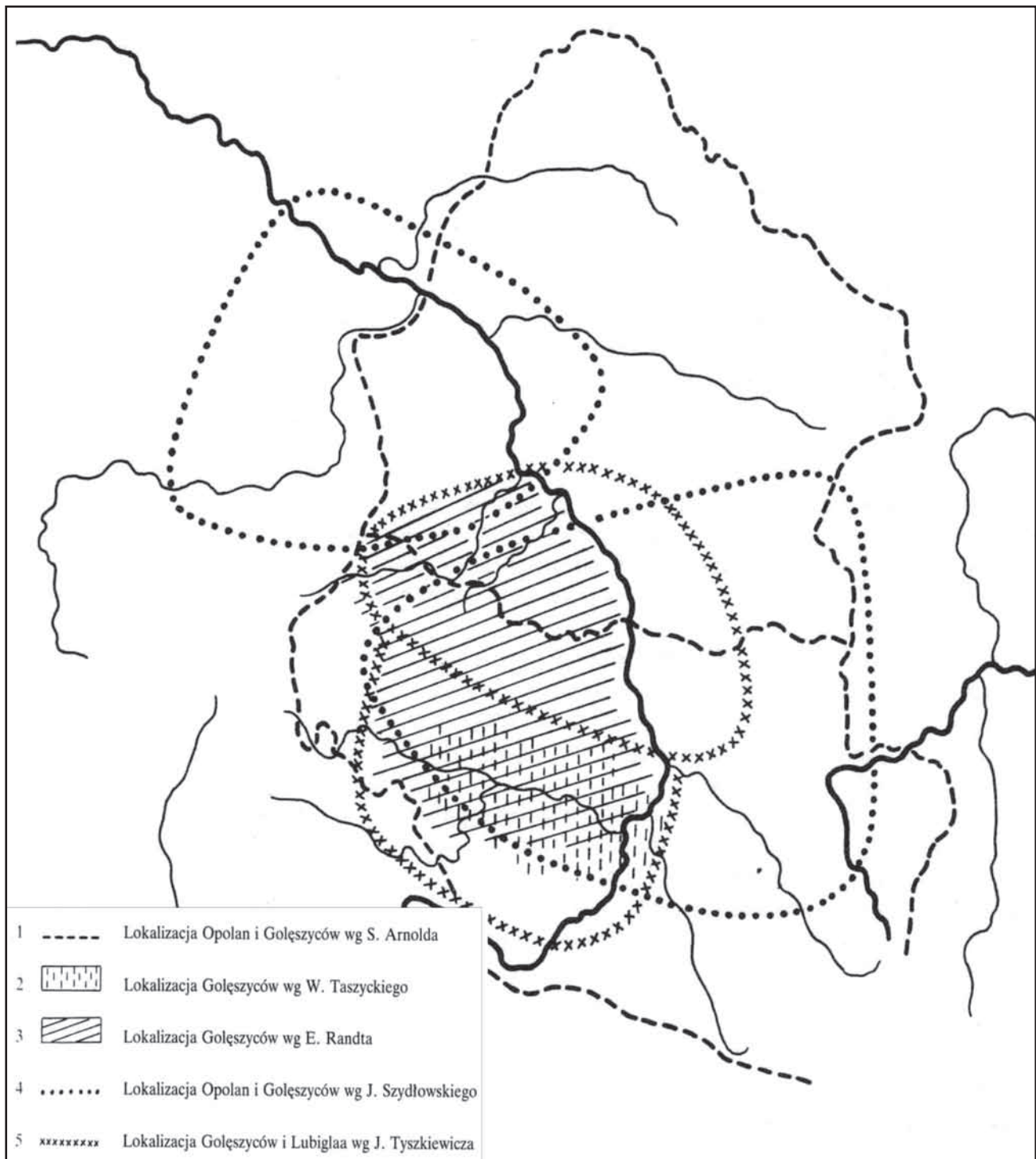
Wychodząc od kartograficznego ujęcia zlokalizowanych do tej pory stanowisk archeologicznych ze starszych faz wczesnego średniowiecza, w obrębie „górnos Śląskiego obszaru osadniczego” dają się zauważyć zarysy trzech terytoriów osadniczych (ryc. 4). Terytorium największe, centralne – raciborsko-kozielsko-głubczyckie – pokrywa się z obszarem przypisanym przez J. Tyszkiewicza *Lupiglaa*. Terytorium mniejsze – opolskie – położone na północ, na terenach równinno-nizinnnych wokół doliny Odry (aż do Małej Panwi), odpowiada swym zasięgiem mniej więcej terenom przydzielanym Opolanom (Leciejewicz 1989; Moździoch 2002, ryc. 7). Najmniejsze terytorium, południowe – opawskie – zogniskowane wokół środkowej Opawy to ziemie Gołęszyców w ujęciu J. Tyszkiewicza (1963). Oba terytoria południowej, wyżynno-górskiej części Górnego Śląska (opawskie i raciborsko-kozielsko-głubczyckie) przez badaczy uznających dwuczłonowość plemienną górnego Nadodrza przydzielane są najczęściej Gołęszycom (np. Moździoch 2002, ryc. 7). Poza obszarem zwartego osadnictwa pozostają rozproszone punkty osadnicze. Luźny ciąg znalezisk osadniczych daje się obserwować pomiędzy Małą Panwią a środkową Kłodnicą aż do zlewni Przemszy. Na linii od Odry u ujścia Ostrawicy w kierunku wschodnim aż do górnej Wisły znajdują się pojedyncze grodziska. Tereny te niektórzy badacze skłonni są przypisać Gołęszycom (Szydłowski 1974b).

3. Południowe nawiązania kulturowe w materiale archeologicznym

W materiale archeologicznym starszych faz wczesnego średniowiecza z Górnego Śląska i zachodnich krańców Małopolski południowe pierwiastki kulturowe są liczne i zróżnicowane. Do obcych lokalnemu środowisku kulturowemu rozpatrywanej doby (2. połowa VIII – początki X wieku) należą znaleziska przedmiotów w typie późnoawarskim, wczesno-karolińskim, Biskupija Crkvína, tzw. blatnicko-mikulčického horyzontu, a nade wszystko charakterystyczne dla kręgu wielkomorawskiego łączącego tradycję kultury Słowian dorzecza środkowego Dunaju z późnoawarskimi, karolińskimi i bizantyńskimi elementami kulturowymi (por. tab. 1, ryc. 5-10, *Aneks* – uwagi i odniesienia do literatury).

Wyjątkowa pozycja przypada cmentarzyskom typu wielkomorawskiego, jak dotąd ujawnionym jedynie na obszarze opawskiego terytorium osadniczego (Stěbořice, Hradec n. Moravicí, Opava-Malé Hořtice). Są to nekropole o obrządku szkieletowym, z grobami płaskimi lub kurhanowymi, założone w obrębie grodu (Hradec n. Moravicí) lub w pewnym oddaleniu od znanych nam punktów osadniczych. Znaleziska grobowe należeć musiały do przedstawicieli dość wysoko sytuowanej grupy społecznej: wojowników konnych (czekany *bradatica*, ostrogi o zaczepach płytkowo-nitowych, wiaderka drewniane z żelaznymi okuciami) i członków ich rodzin (zausznicze, pierścienie, paciorki szklane). Nieco wyższym standardem wyposażenia, może także starszą metryką (z około połowy IX wieku), odznacza się męski grób z Hradca. Zmarłego (przywódcę oddziału wojskowego?) pochowano wraz z paradnymi ostrogami typu Biskupija Crkvína i grotem włócznie o tulei z bocznymi skrzydełkami (szerzej: Kouřil 2004). Do grupy obiektów wielkomorawskich może również należeć grób szkieletowy z nekropolii w Hněvošicach, położonej w strefie pogranicza opawskiego i raciborsko-kozielsko-głubczyckiego terytorium osadniczego. Niejasno prezentuje się domniemany pochówek szkieletowy z Czechowic (obecnie część Gliwic): „wielkomorawski” ze względu na znalezisko czekana (?), czy „staromadziarski” ze względu na znalezisko szabli (?). Za związkiem z Wielką Morawą mogłaby przemawiać obecność militariów starowęgierskich w młodszych zespołach wielkomorawskich (Kouřil 2003).

Odrębną grupę tworzą materiały kulturowo obce odkrywane w kontekście relikwów kultury lokalnej, najczęściej na grodziskach, rzadziej na osadach wiejskich, bywa, że w charakterze znalezisk luźnych. W kilku przypadkach zabytki tego rodzaju wystąpiły w większych koncentracjach. Z taką sytuacją mamy do czynienia na grodziskach z Chotěbuza – Podobory, Lubonii (tu także starsza osada I) i Będzina. Wszystkie trzy punkty osadnicze charakteryzuje podobna lokalizacja: w miejscach z natury obronnych oraz strategicznych ze względu na położenie przy trasach komunikacyjnych łączących Morawę, zachodnią Słowację, górne Nadodrże i Małopolskę. Punkt osadniczy z Lubonii (osady I i II) znajdował się na południowo-wschodniej peryferii terytorium raciborsko-kozielsko-głubczyckiego. Usytuowany został na wysokiej

Ryc. 2 Koncepcje lokalizacji plemion górnośląskich. (Za K.Genbar)

krawędzi wysoczyznowej, między ujściami prawostronnej Olzy mającej swe źródła w Beskidach i lewostronnej Psiny obejmującej siecią dopływów znaczną część głubczyckiego obszaru osadniczego, w miejscu „z widokiem” na dolinę Odry, a także Płaskowyż Głubczycki, Kotlinę Ostrawską i Pogórze Śląskie. Połacie dość urodzajnych gleb nalessowych w sąsiedztwie stwarzały warunki dla rozwoju zaplecza rolniczego. Gród w Chotębuzu–Podoborze funkcjonował poza obszarem zwartej osadnictwa, dość daleko na wschód od terytorium opawskiego, blisko działu wodnego górnej Odry i Wisły, nad Olzą wypływającą z rejonu Przełęczu Jabłonkowskiej stanowiącej rodzaj pomostu między zlewniami Olzy (Odry) i Kisuczy (Wagu). Podobnie gród z Będzina założono w strefie pozbawionej trwalszych form osadnictwa, daleko od większych terytoriów osadniczych z dorzecza górnej Odry, górnej Wisły, górnej Warty i Pilicy.

Wśród zabytków z Lubomii, Chotębuzu–Podobory i Będzina przeważają przedmioty klasyfikowane jako wielkomorawskie, wczesnkarolińskie lub przypadające na horyzont Błatnica-Mikulčice (por. tab. 1 i odnośne uwagi w *Aneksie*). Reprezentują one różne dziedziny życia. Z wyposażenia wojownika konnego występuje sprzęt jeździecki (ostrogi

typu wczesnokarolińskiego i późnokarolińskiego / wielkomorawskiego i garnitury do ich przypinania), elementy rzędu końskiego (strzemię i wędzidła dwudzielne), broń obuchowa, sieczna i ochronna (czekany, fragmenty mieczy i kolczugi) oraz żelazne okucia wiaderek; z ozdób kobiecych – zausznice, pierścionki, szklane paciorki; z części stroju – szklany kulisty guzik i okucie końcówki rzemienia (?). Według wszelkiego prawdopodobieństwa z południa pochodzi kamień żarnowy, żelazne pęto i ceramika grafitowa z Chotěbuza. Tak samo może być w przypadku specjalistycznych narzędzi z Lubomii (np. przecinak, przebijak, tłoczki). Utrzymywanie kontaktów z dorzeczem środkowego Dunaju dokumentuje także ceramika naczyniowa: obecność zasobnic z listwą plastyczną na brzuścu i formy faszowatej, motyw ornamentacyjny w postaci dookólnych bruzd na brzuścu, zdobienie wewnętrznej krawędzi wylewu, plastyczne odciski (znaki) na dnach. W Lubomii materiały o szeroko rozumianych „południowych koneksjach” pochodzą także z nawarstwień osady I, np. naczynie zasobowe z ornamentem w typie karolińskim, o czeskich analogiach. Także luźne znaleziska ozdób rzędu końskiego mogą tutaj przynależeć do starszej osady. Na przywołanych grodziskach wystąpiły nadto militaria o wschodnich nawiązaniach oraz domniemane formy pieniądza przedmiotowego (miski tzw. typu śląskiego, tzw. grzywna siekieropodobna). Wreszcie, zdarzało się ujawniać ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wewnątrz.

Skromniejszy udział materiałów obcych odnotowano na grodzisku w Kamieńcu. Oprócz naczynia faszowatego i domniemanej ostrogi karolińskiej można się spodziewać południowych nawiązań w konstrukcji wału obronnego. Podobne domniemania odnoszą się do umocnień grodziska w Vínie. Na koniec wypada wspomnieć o ledwo zauważalnych (zły stan rozpoznania stanowisk) pierwiastkach wielkomorawskich w ceramice z Międzyzławia i Cieszyna.

Zdecydowanie słabiej obce elementy południowej proveniencji reprezentuje materiał archeologiczny z otwartych osad wiejskich (nie licząc osady I w Lubomi). Kilkakrotnie odnotowano pojedyncze znaleziska ozdobnych okuc pasów w typie późnoawarskim, zawsze na osadach rozlokowanych wzdłuż prawego brzegu Odry: w Syryni (okolice Lubomi) oraz Choruli i Dobrzenu Małym (południowa i północna peryferia opolskiego terytorium osadniczego); w dwóch ostatnich przypadkach chodzi o znaleziska luźne z osad. Odniesienia morawskie posiada ostroga taśmowata z Piechocic leżących na północno-zachodnich krańcach raciborsko-kozielsko-głubczyckiego terytorium osadniczego, blisko rekonstruowanej linii przebiegu tzw. Przesieki Śląskiej. Nieco podobnie jest sytuowana osada z Poborszowa nad Odrą. Tam zbiór fragmentów naczyń zawierał dno z plastycznym odciskiem.

W kontekście związków z obszarami środkowego dorzecza Dunaju pozostają także odkryte w strefie Jury Krakowskiej, na miejscach z natury obronnych lub blisko takiego miejsca: nóż o rękojeści zakończonej wolutami (Ogrodzieniec-Podzamcze) i depozyty z tzw. grzywnami siekieropodobnymi (Kostkowice).

Na koniec należy nadmienić, iż w opublikowanym materiale archeologicznym o południowych nawiązaniach kulturowych można się dopatrywać zarówno tzw. importów gotowych przedmiotów, jak i naśladownictw obcych wytworów, wzorów ornamentacyjnych, rozwiązań technologicznych i konstrukcyjnych. Do obcych lokalnemu środowisku wyrobów zaliczają się przede wszystkim militaria i metalowe części wyposażenia jeździeckiego oraz ozdoby i części stroju w typie wielkomorawskim, wiaderka drewniane z żelaznymi okuciami, kamień żarnowy, naczynia grafitowe (?); ponadto brązowe okucia pasa w typie późnoawarskim (por. tab. 1 i odnośne uwagi w *Aneksie*). Naśladownictwa są czytelne nade wszystko w wytwórczości naczyń glinianych. Ze względu na stan badań trudno interpretować sygnalizowane nawiązania w zakresie budownictwa obronnego (kamienne elementy wałów z Kamieńca, Slezskich Rudoltic/Vína) i reprezentacyjnego (domniemana budowla halowa z Lubomii).

Pewnych nawiązań południowych możemy się także dopatrywać w pozostającej poza polem zainteresowania, lokalnej ceramice naczyniowej. Pod względem technologicznym i stylistycznym wykazuje ona cechy ceramiki o tradycjach środkowodunajskich: produkcja z wykorzystaniem rotacji koła garncarskiego, forma garnka o esowatym profilu, zdobienie w postaci poziomych pasm grzebykowych z dominacją motywu zwielokrotnionej linii prostej lub falistej. Pewne zmiany wynikające z postępu technologicznego i wypływające stąd uproszczenia w ornamentyce przypadają na 2. połowę IX wieku – początki X w. (Parczewski 1982, s. 31-65; Foltyn 1998, s. 134-145). Podobnej natury powiązania uzewnętrzniają nekropolie z kurhanową formą grobu i pochówkiem ciałopalnym, najczęściej nakurhanowym (Zoll-Adamikowa 1979). Związki te wynikają z przynależności do tej samej strefy kulturowej, obejmującej południowy, wyżynny pas Słowiańszczyzny Zachodniej po obu stronach Karpat i Sudetów od Małopolski i Słowacji po Górne Łużyce (Leciejewicz 1989 – strefa Rüssen-Chodlik; Poleski 1999). Na Górnym Śląsku najstarszy ze znanych obiektów tej strefy kulturowej reprezentuje cmentarzysko z Izbicka, o początkach datowanych na okres 2. połowa VII – 1 połowa VIII wieku (Pazda 1983). Wraz z ceramiką typu naddunajskiego i kurhanową formą grobu ciałopalnego napłynęły wówczas na tereny górnego Nadodrza elementy bizantyńskiego środowiska kulturowego udokumentowane znaleziskami złotego kolczyka w jednym z kurhanów z Izbicka oraz domniemanym skarbem monet bizantyńskich z Hrozowej (za: Parczewski 1982, s. 90, 155).

4. Problem historycznej interpretacji

Wyjaśnianie obecności południowych elementów kulturowych w materiale archeologicznym z Górnego Śląska i zachodnich krańców Małopolski stwarza szereg problemów badawczych. Interpretacyjne trudności wypływają z różnych przyczyn: po pierwsze, ze specyfiki samych źródeł archeologicznych – ich fragmentaryczności i na ogół mało precyzyjnej chronologii; po drugie, z sygnalizowanego już we wstępie stanu archeologii Górnego Śląska (zwłaszcza po polskiej stronie granicy) – słabego rozpoznania punktów osadniczych z materiałami o południowej proveniencji i ledwie wstępnego

opracowania znalezisk (Lubomia, Międzyzwieć, Kamieniec). W rezultacie południowe pierwiastki kulturowe ujawnione w zabytkach z 2. połowy VIII – początków X wieku wypadają postrzegać jako efekt kontaktów interregionalnych o bliżej nie znanym charakterze. Cezura wewnętrzna w podjętej kwestii przypada mniej więcej na połowę IX wieku.

Według dotychczasowej wiedzy, w okresie 2. połowy VIII – 1. połowy IX wieku mamy do czynienia na rozpatrywanym obszarze z kontynuacją wcześniejszych tendencji rozwojowych, wynikających z przynależności do południowej strefy kulturowej Zachodniej Słowiańszczyzny (por. wyżej). Utrzymywanie bliższych (?) kontaktów z terenami dorzecza środkowego Dunaju zdają się dokumentować pojedyncze zabytki w typie późnoawarskim z opolskiego terytorium osadniczego (Chorula, Dobrzeń Mały) i terytorium raciborsko-kozielsko-głubczyckiego. Chodzi o przedmioty z wyposażenia jeźdźca, wojownika konnego (?), jak dekoracyjne okucia pasa (Chorula, Dobrzeń Mały, Syrynia) i ozdoby rzędu końskiego (Lubomia). Wprawdzie okoliczności odkrycia nie przesądzają o chronologii zabytków (z jednym wyjątkiem są to znaleziska luźne), to jednak tradycyjne „historyczno-kulturowe” odniesienie ich do czasów poprzedzających 2. połowę IX wieku wydaje się bardzo prawdopodobne. W przypadku Lubomii kontekst dla zabytków stanowią, acz z zastrzeżeniami, ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wewnątrz z osady I. Rozległość południowych kontaktów mieszkańców starszej osady z Lubomi, także z obszarami zlewni górnej Łaby (wschodnie Czechy), sygnalizuje dodatkowo znalezisko zasobnicy z ornamentem reliefowym w typie karolińskim. Ustalenie podłoża tych kontaktów – ich historyczna interpretacja (wymiana handlowa, wymiana darów, najazdy grabieżcze, „wędrowka idei i mody”) pozostaje, niestety, poza możliwościami badawczymi. Z zaistnieniem sytuacji niepokojów politycznych i zagrożenia (zewnętrznego?) wypadają łączyć budownictwo grodowe. Na czasy przed połową IX wieku datowane są początki grodu w Chotěbuzu-Podoborze i Kamieńcu (Kouřil 1994; Ablamowicz, Bluszcz, Pazdur, Pazdur 1994); chronologia grodów z Lubomii i Międzyzweicia wymaga ponownego rozpatrzenia. Należy liczyć się z tym, że już około połowy IX wieku zawiązywała się enklawa „wielkomorawska” wokół Hradca nad Morawicą.

Zdecydowanie silniejsze związki z Południem przypadają na okres młodszy, obejmujący krótki, lecz znaczący dla politycznych, gospodarczych i kulturowych dziejów Europy Środkowej wycinek czasu 2. połowy IX wieku wraz z początkami X wieku. Relatywnie bogato reprezentowane elementy kulturowe kręgu (wielko)morawskiego (zabytki w typie wielkomorawskim, późnkarolińskim, bizantyńsko-orientalnym) dotyczą różnych sfer życia: wojskowości (wyposażenie wojownika konnego), mody (ozdoby głowy, szyi i rąk, części stroju), wytwórczości pozarolniczej (nawiązania w ceramice naczyńowej, narzędzia specjalistyczne). Ich koncentracje, zwłaszcza z opawskiego terytorium osadniczego, Lubomii i rejonu Cieszyna, znajdują się blisko morawskiego ośrodka polityczno-gospodarczego z Ołomuńca nad górną Morawą (Bláha 2001) oraz ośrodka niższej rangi, słabiej poznanego, znad Kysuczy w zlewni górnego Wagu (Hulínek, Čajka 2004). Liczyć się trzeba z tym, że obecne na rozpatrywanym obszarze wielkomorawskie elementy kulturowe wynikają z aktywności i państwa morawskiego, i lokalnych społeczności, jako np. efekt percepcji elementów kultury morawskiej, wymiany elitarnej, obecności Morawian w ramach podjętych działań militarnych czy osadniczych związanych z zajmowaniem miejsc lub terenów o strategicznym znaczeniu.

W kontekście obecności elementów kulturowych w typie (wielko)morawskim, czy późnkarolińskim na stanowiskach nie tylko Górnego Śląska, ale całej południowej Polski, rozpatrywana jest zwykle kwestia podległości politycznej tych terenów państwu (wielko)morawskiemu. Podstawą wszystkich tych rozważań bywa zazwyczaj krótka notka o pojmaniu i ochrzczeniu siłą nieznanego z imienia władcy wiślańskiego, zawarta w Żywocie św. Metodego. Ten dość niejasny fakt oraz późniejsza informacja o dalekim, po Bug sięgającym władztwie Bolesława Czeskiego i diecezji praskiej, interpretowane są najczęściej jako dowody na podległość Małopolski, a czasem obu części Śląska, Świętopełkowi morawskiemu. Zagadnienie to ma już tak bogatą literaturę, że samo w sobie staje się problemem badawczym. Istnieją grupy zwolenników i przeciwników obecności wielkomorawskiej na terenach Polski południowej (np. Łowmiański 1970; Labuda 1988; Štefanovičová 1989; Szczur 1994; Polek 1999; Panic 2000, 2009). Nierzadko zdarza się, że nowe odkrycia lub lepsze rozpoznanie materiału źródłowego zmieniają opinie badacza (np. Wachowski 1982, 1991b, 1991c, 1994, 1997a, 1997b).

Interesujący nas obszar Górnego Śląska i zachodnich krańców Małopolski odgrywa tu istotną rolę *primo* jako bezpośrednio (tzn. bez trudnych do przybycia gór czy puszczy) sąsiadujący z władztwem (wielko)morawskim, *secundo* jako leżący na drodze do Małopolski, na Dolny Śląsk czy do innych części obecnych ziem polskich. Swego czasu J. Szydłowski wystąpił z propozycją, by obecne na kilku grodach z tego regionu ślady zniszczeń i pożarów wiązać właśnie z akcją zbrojną Świętopełka przeciw księciu wiślańskiemu (Szydłowski 1998). Faktycznie, takie grody jak Lubomia, Chotěbuz(-Kocobędz)-Podobora, Międzyzwieć i Kamieniec uległy najogólniej biorąc gdzieś pod koniec IX – w początkach X wieku destrukcji, a osadnictwo po tych zniszczeniach, za wyjątkiem Podobory, nie miało kontynuacji (przynajmniej brak na razie na to dowodów). Gród w Lubomii został najprawdopodobniej zniszczony w chwili rozbudowy systemu wałów broniących dostępu do jednej z bram. Podobnie mogło być w Międzyzweiciu. Hipoteza o najeździe Świętopełka, czy ogólnie biorąc wojsk (wielko)morawskich, aczkolwiek bardzo interesująco wyglądająca, posiada dość słabe zakotwiczenie źródłowe. Przede wszystkim nie mamy podstaw do łączenia destrukcji wspomnianych grodów z najazdem wielkomorawskim. Przyczyny widocznych w materiale archeologicznym pożarów mogły być bardziej prozaiczne. Nie możemy także w żaden sposób tych zniszczeń dokładnie datować. Ustalona przed laty chronologia upadku grodów (*nota bene* wymagająca ponownego rozpatrzenia, jak to się już stało w przypadku Chotěbuzu-Podobory) jest dość swobodnie przyjmowana, w zasadzie na podstawie przesłanek płynących z Żywotu św. Metodego. Jednocześnie brakuje śladów poważnych destrukcji na grodach małopolskich, które miałyby być celem wyprawy Świętopełka (Buko 2000, s. 149). Osadnictwo na tamtej-

szych grodach ma kontynuację w X, a nawet w XI wieku (Poleski 2004). Nie zwraca się także uwagi na wymowę przekazu tego źródła o pojmowaniu księcia Wiślan i ochrzczeniu w „ziemi cudzej”. Wyprawa Świętopełka na północ pozostaje nadal jedynie faktem historiograficznym – domysłem opartym na nie do końca jasnym przekazie źródłowym o charakterze hagiograficznym (Boroń 1999).

W tej sytuacji należy zadać sobie pytanie, jaki rodzaj wpływów (wielko)morawskich obrazować mogą źródła archeologiczne. Ewidentne skupisko osadnicze, gdzie w znacznym stopniu obserwujemy obecność zapewne nie tylko oddziaływań płynących z Południa, ale także ludności pochodzenia morawskiego (cmentarzyska w typie wielkomorawskim) daje się zauważyć nad środkową Opawą. Teren ten, będący najbardziej na południe wysuniętą częścią badanego obszaru, mógł podlegać oddziaływaniom idącym przez Bramę Morawską lub obniżeniem między Górami Oderskimi a pasmem Jesioników wprost z rejonu Ołomuńca – rozwijającego się nad górną Morawą ośrodka politycznego, gospodarczego, kulturowego państwa (wielko)morawskiego (Bláha 2001). Liczne elementy kultury (wielko)morawskiej widoczne są także na grodzisku w Chotěbuzu(Kocobędzu)-Podoborze. Można nawet w ślad za Pavlem Kouřilem (1997) doszukiwać się tam obecności morawskiej załogi, która w charakterze czasowych dysponentów wykorzystywała gród (strażnicę?) aż do jego upadku na początku X. Dalej jednak, bardziej na północ rozpatrywanego terytorium, oddziaływania morawskie nie mają już tak silnego odzwierciedlenia w materiale źródłowym, przynajmniej na obecnym etapie archeologicznego rozpoznania polskiej części Górnego Śląska i zachodnich krańców Małopolski. Większe nasycenie elementów kulturowych zaczerpniętych z Południa widzimy na grodach w Lubonii i Będzinie. Oba warowne obiekty charakteryzuje peryferyjne, wobec uchwyconych terytoriów osadniczych, położenie: pierwszy leży na wschodnim skraju raciborsko-kozielsko-głubczyckiego terytorium osadniczego, drugi prawie pośrodku szerokiej strefy pogranicza międzyplemiennego (późniejszego pogranicza śląsko-małopolskiego), niedaleko krawędzi Jury Krakowskiej. Na dzień dzisiejszy jednak ujawnione tam koncentracje południowych elementów (przedmiotów obcego pochodzenia i po części naśladownictw) nie uprawniają jeszcze do wysuwania sugestii o obecności morawskiej załogi, czy tezy o jakiejś formie podległości. Chociaż w odniesieniu do grodu w Lubonii, oddalonej od Hradca i Opawy ledwie o około 25-30 km, może to być jedynie efektem stanu badań.

Inna kwestia to domniemywanie obecności wielkomorawskiej na podstawie występowania takich przedmiotów żelaznych jak miski tzw. typu śląskiego czy grzywny siekieropodobne – w świetle nowych odkryć raczej wątpliwe. Miski typu śląskiego występują licznie nie tylko na terenie Moraw, Czech, a szczególnie Śląska; pojawiają się także na Białorusi (Štychau 2008, s. 16). Również znaleziska grzywni siekieropodobnych, przywoływane bardzo często jako dowód na wpływy (wielko)morawskie, biorąc pod uwagę coraz większą ich liczbę z terenu Małopolski i ewidentną różnicę pomiędzy nimi a grzywnami z terenów morawsko-zachodniosłowackich, nie muszą być uważane ze efekt politycznej podległości Wielkiej Morawie. Na peryferii rozpatrywanego obszaru, w miejscowości Kostkowice, leżącej już na północno-wschodnim skraju Jury, odkryte zostały dwa skarby z grzywnami (por. *Aneks*). Razem z innymi znajdowanymi na terenie Polski zabytkami tego typu tworzą one nowe, odrębne zjawisko w kulturze wczesnośredniowiecznych ziem polskich. Także znalezisko odciętych końcówek grzywni siekieropodobnych z miejscowości Szklary opodal Krakowa¹, świadczyć może o handlowo-produkcyjnym charakterze tych przedmiotów. Sztabom żelaznym nadawano kształt siekiery, wykorzystując otwór dla związania sztabek w wiązki. Imitująca otwór pod stylisko końcówka była później najwidoczniej odcinana po dotarciu do ostatecznego odbiorcy, przed dalszym procesem produkcyjnym. W nowym świetle stawia to tezę o handlowo-pięniężnym charakterze grzywni (Boroń 1998).

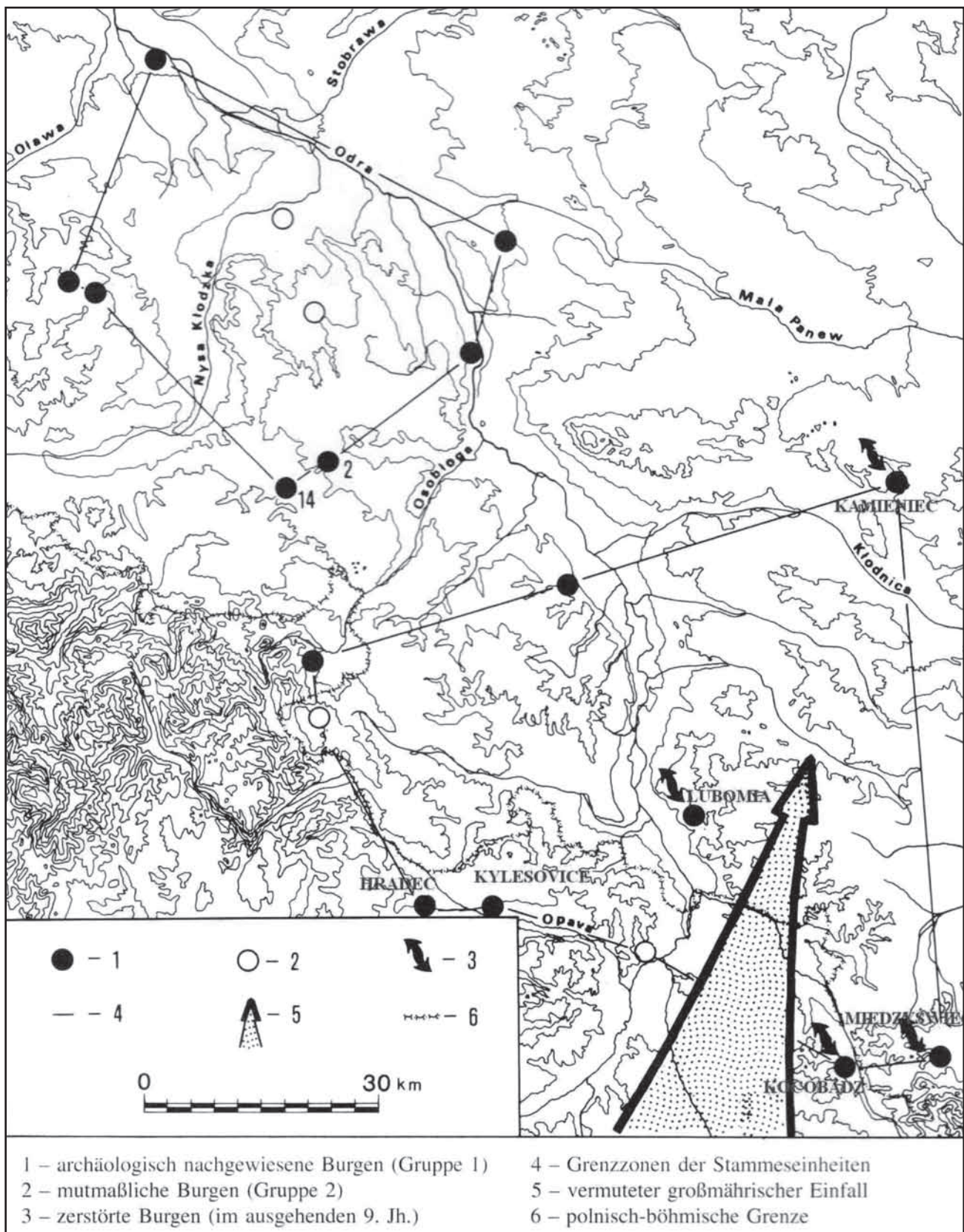
5. Wnioski

1. Wychodząc ze stanu archeologicznego rozpoznania obszarów Górnego Śląska i zachodnich krańców Małopolski wydzielić można trzy terytoria osadnicze: raciborsko-kozielsko-głubczyckie (centralne), opolskie (północne) i opawskie (południowe). Nie podlega wątpliwości identyfikacja terytorium opawskiego z plemieniem *Golensizi* i opolskiego z plemieniem *Opolini*, wymienionymi w *Descriptio civitatum ad septentrionalem plagam Danubii* (tzw. Geograf Bawarski); kontrowersje dotyczą terytorium raciborsko-kozielsko-głubczyckiego. W efekcie nie ma zgody, co do zasięgu terytoriów „górnos Śląskich” plemion – najwięcej problemów stwarza północny i wschodni (łącznie z Cieszynem) zasięg ziem *Golensizi* oraz południowy zasięg terytorium *Opolini*.

2. Południowe elementy kulturowe w materiale archeologicznym typologicznie przypadające na czasy sprzed połowy IX wieku ograniczają się do części stroju (okucia pasa w typie awarskim), zabytków militarnych w stylu wczesnokarolińskim, nawiązań stylistycznych w ceramice naczyniowej. Trudności w precyzyjnym datowaniu powodują, że nie wiemy czy dotarły one na nasze tereny jeszcze przed połową IX wieku, czy też później (jako efekt kontaktów z Wielką Morawą?).

3. Obecność elementów kulturowych związanych z państwem (wielko)morawskim jest najsilniejsza na terenie Kotliny Opawskiej i na stanowisku Chotěbuz(Kocobądz)-Podobora. W przypadku Kotliny Opawskiej można dopatrywać się obecności enklawy ludności morawskiej. Świadczyć to może o zajęciu, uzależnieniu czy podporządkowaniu terytorium plemienia *Golensizi*. Dalej na północ obecność polityczna Wielkich Moraw nie jest przekonująco udokumentowana w źródłach.

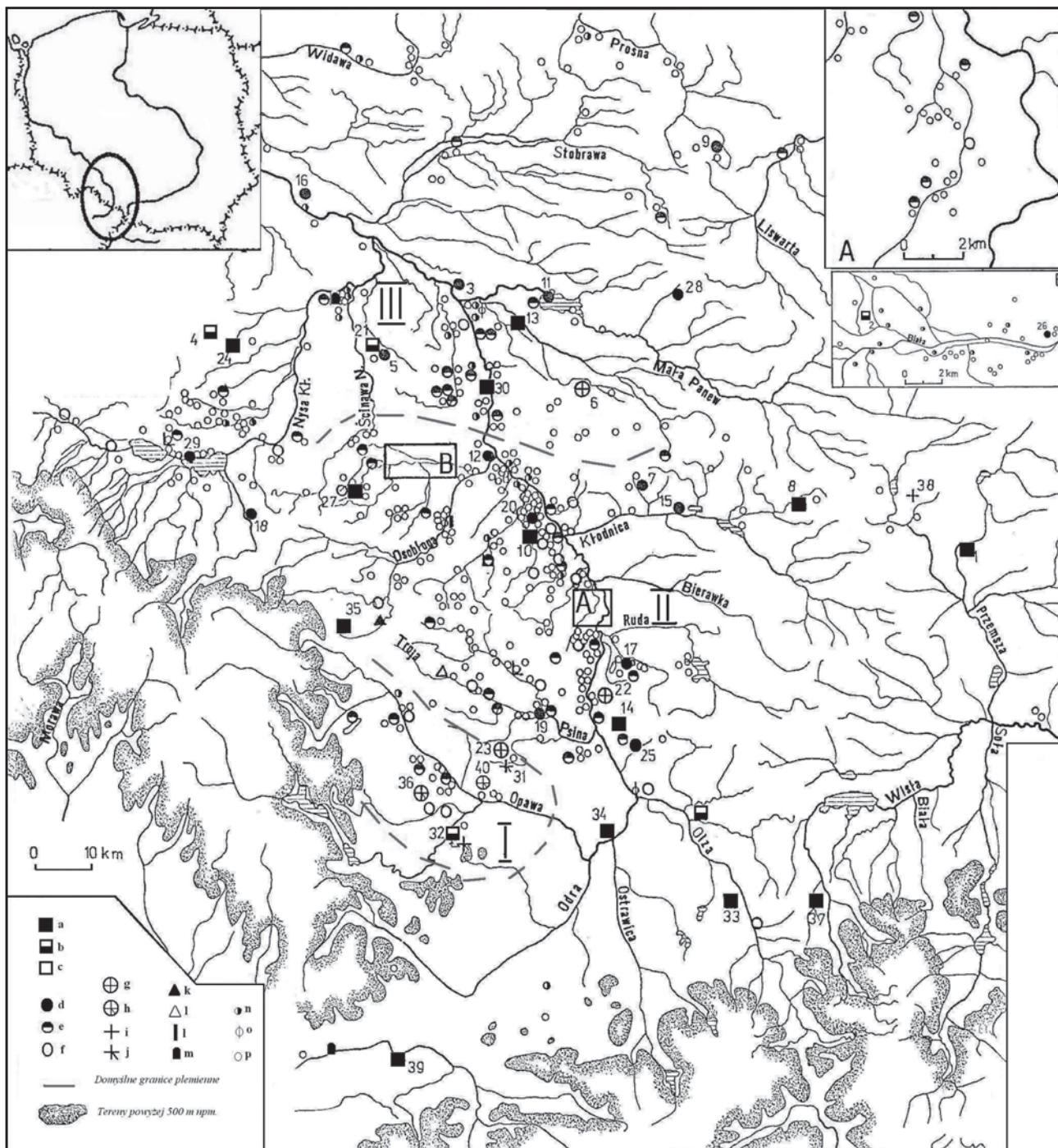
¹ Informacja ustna dr. Dariusza Rozmusa z Muzeum Miejskiego w Dąbrowie Górniczej.

Ryc. 3 Terytoria plemienne Górnego Śląska według J. Szydłowskiego.

6. Aneks

(ważniejsze materiały archeologiczne o południowych nawiązaniach kulturowych z okresu od 2. połowy VIII do początków X wieku)

Ryc. 4 Górny Śląsk i tereny ościenne. Rozmieszczenie stanowisk archeologicznych ze starszych faz wczesnego średniowiecza (VII-X w.). Według Foltyn 2006. a – gród, b – gród prawdopodobny (prawdopodobna tzw. plemienna faza grodziska), c – gród domniemany (brak śladów fortyfikacji); d-f – osady otwarte (d – min. 5 obiektów nieruchomych, e – 1-4, kilka obiektów nieruchomych, f – bliżej nie określona liczba obiektów nieruchomych), g – ciałopalne cmentarzysko kurhanowe, h – szkieletowe cmentarzysko kurhanowe, i – płaskie groby ciałopalne, j – pojedyncze groby szkieletowe, k – domniemany skarb monet, l – znalezisko pojedynczej monety, ł – tzw. luźne znalezisko przedmiotu żelaznego, m – skarb przedmiotów żelaznych, n-p – znaleziska ceramiki naczyniowej (n – kilkadziesiąt fragmentów, o – całe naczynie, p – pojedyncze fragmenty). Ważniejsze uwzględnione stanowiska archeologiczne: 1 – Będzin 2, 2 – Chrzelice 1, 3 – Dobrzeń Mały 8, 4 – Gierów 2, 5 – Grodziec 2, 6 – Izbicko 2, 7 – Jaryszów 10, 8 – Kamieniec 2, 9 – Kościeliska 3+17c, 10 – Komorno 1, 11 – Kotórz Wlk. 10, 12 – Krapkowice 24, 13 – Lędziny 1 (d. Zawada), 14 – Lubomia 1, 15 – Łany Małe 16, 16 – Myśliborzyce 2, 17 – Nędza 7, 18 – Nowy Świętów 2+3, 19 – Pietrowice Wlk. 8, 20 – Poborszów 8, 21 – Prądy 7 (d. Grodziec 1), 22 – Racibórz (Obora), 23 – Rozumice 1, 24 – Strzegów 1, 25 – Syrynia 1, 26 – Ścigów 9, 27 – Śmicz 4, 28 – Warłów 7, 29 – Wójcice 33, 30 – Żlinice 1, 31 – Hněvošice, 32 – Hradec nad Moravicą, 33 – Chotěbuz-Podobora, 34 – Ostrava-Koblov Landek, 35 – Slezske Rudoltice (d. Víno), 36 – Stěbořice, 37 – Międzywieć 1, 38 – Siemonia 8, 39 – Ústí nad Bečwą, 40 – Opava-Male Hoštice. Uwzględniono także stanowisko nekropoliczne z tzw. fazy wczesnosłowiańskiej z Siemoni 8. Terytoria osadnicze: (I) opawskie, (II) raciborsko-kozielsko-głubczyckie, (III) – opolskie.

Odkryte na Górnym Śląsku i zachodnich krańcach Małopolski ważniejsze materiały archeologiczne o południowych (pośrednio także zachodnich i wschodnich) nawiązaniach kulturowych podano według miejsca odkrycia. Uwzględniono dane na temat okoliczności ich znalezienia. Wskazano na prawdopodobny kontekst kulturowo-historyczny.

P O L S K A

1. Będzin, stan. 1 (Góra Zamkowa), gm. loco, woj. śląskie: gród wielofazowy; szczytowe wypłaszczenie wzniesienia, 25-30 m nad dnem doliny Czarnej Przemszy (dorzecze górnej Wisły).

Grodzisko tzw. wyżynne, wieloczołowe, wielkości ok. 1,6 ha, słabo zbadane. Na podstawie zabytków o południowych nawiązaniach kulturowych oraz znalezisk ceramiki naczyniowej odkrytych głównie „w rozsypisku wału ziemnego i w partiach spągowych zasypiska fosy” tzw. wewnętrznych umocnień podgrodzia, czas pobudowania grodu fazy plemiennej ustalono na 2. połowę (koniec ?) IX – początki X wieku (Rogaczewska 2000, s. 9-24; 2004, s. 287-293; 2008, s. 60-68, ryc. 7, 8, 10); z reliktyw grodu rozpoznano: niewielkie fragmenty wałów i, w rejonie południowego odcinka tzw. wału wewnętrznego, obiekt produkcyjny z przedziału lat 760-990 cal. AD, interpretowany (na podstawie wyników mineralogicznych analiz próbek wypełnika) jako „rodzaj pieca do przeprażania lub do wytopu żelaza” (Rogaczewska 2008, s. 77-78; 2009, s. 82-84, ryc. 2-6), także śladowo zachowaną warstwę kulturową oraz zalegające na wtórnym złożu lub w niejasnym kontekście stratygraficznym (por. wyżej) zabytki ruchome; stwierdzone ślady pożaru.

Zabytki o południowych (i zachodnich?) nawiązaniach kulturowych:

1-2) sprzęt jezdziecki: (1) żelazna ostroga z jednym zachowanym zaczepem w postaci rozklepanej, odgiętej na zewnątrz sztabki połączonej z kabłąkiem za pomocą nitu, prostokątny boleć wnitowany do kabłąka; dł. okazu 11 cm, dł. bolca 2 cm, wewnętrzny rozstaw ramion kabłąka 9 cm (Rogaczewska 1997b, s. 135, ryc. 3: p; 2000, s. 13-14, 17, fot. B; 2004, s. 289, ryc. 3: a; 2008, s. 65, tabl. VII/13: 1); ostroga uznana za naśladownictwo wczesnokarolińskich ostróg oczkowych (Rogaczewska 2008, s. 65); nieliczne ostrogi oczkowe morfologicznie zróżnicowane, raczej krótko użytkowane, wytwarzane na miejscu (?) na wzór zachodni, znane są z Moraw, Słowacji i Czech (Kavanová 1976, s. 16-17; Bialeková 1977, s. 123-124, ryc. 2 – typ II; Wachowski 1992, s. 35-36 – typ III; Profantová 1994, s. 71); (2) żelazna przewlecza kształtu owalnego ze wzdużnym żeberkiem, dł. 2,5 cm (Rogaczewska 2002, s. 286, ryc. 4: a; 2004, s. 292, ryc. 3: d; 2008, s. 67, tabl. IX/13: 5); forma częsta na terenie Słowiańszczyzny Zachodniej (Wachowski 1992, s. 62 – typ II: 1), zwłaszcza w garniturach ostróg tzw. płytkowo-nitowych wielkomorawskiej strefy kulturowej (Wachowski 1992, s. 42-44, ryc. 27 – garnitury do ostróg typu IV).

3) ołowiana*) U-kształtna skuwka zakończenia rzemienia wielkości 3,0 x 1,5 cm, z ornamentem roślinnym nawiązującym do wątku liści „przewiązanych” karolińskiego stylu zdobniczego, a także do motywu „drzewa życia w typie późnoawarskim” (Rogaczewska 2004, ryc. 3:b; nawiązania stylistyczne por. Wachowski 1992, s. 87-89, 94, ryc. 50, 51, 58: c; na ażurowych okuciach pasa horyzontu późnoawarskiego, np.: Profantová, Stolz 2006, fot. 5: 3, ryc. 4: 11; Zábajník 1991, s. 239-241; Eisner 1952, ryc. 88: 1, 5, 8); okaz interpretowany jako naśladownictwo wyrobów karolińskiego kręgu kulturowego, o analogiach w morawskich zespołach zabytków z IX wieku (Rogaczewska 1997a, s. 89, 2000, s. 13, 17, 24, fot. D, E, 2004, s. 289-291, 2009, s. 84, ryc. 12, 11, 9); U-kształtne zakończenia rzemieni, popularne w IX wieku (Wachowski 1992, s. 58 – typ IV), miały zastosowanie w garniturach mieczowych (Wachowski 1992, ryc. 4, 9, 12, 14), w garniturach do owijaczy”/”butów”/spodni (Wachowski 1992, s. 45) i w garniturach pasowych typu karolińskiego (Wachowski 1992, s. 47-56), przede wszystkim jednak w garniturach do ostróg o zaczepach płytkowo-nitowych z poziomo lub pionowo ułożonymi nitami (typu V i VII w klasyfikacji K. Wachowskiego 1992, s. 34-37) użytkowanych w strefie (wielko)morawskiej okresu późnokarolińskiego (Wachowski 1992, s. 42-43, ryc. 21, 27 – garnitury do ostróg typu IV); *) w materiale surowcowym oprócz ołowiu (>90%) stwierdzono obecność cyny, krzemu i kadmu (analiza dr. M. Biborskiego z IA UJ w Krakowie; za: Rogaczewska 2008, s. 65, przyp. 193).

4) srebrna zausznica tzw. typu bizantyńsko-orientalnego, z granulowanym wisiolem i dwoma ozdobnymi wieńcami na kabłąku; dł. 2,5 cm (Rogaczewska 2000, s. 13, 17, fot. C; 2004, s. 291-292, ryc. 3: c; 2008, s. 66-67, tabl. IX/13: 4; 2009, s. 84); zabytek reprezentuje rozbudowaną formę zausznicy z jednostronnym gronem, charakterystyczną dla kultury wielkomorawskiej zwłaszcza młodszej fazy (Dostál 1966, s. 35, ryc. 8: 6,7 – typ B I 1d; Hanuliak 2004, s. 164-165, ryc. 171a: 9c), według nowszych ustaleń na terenie Moraw i Słowacji znaną także z zespołów z 1. połowy IX wieku (za: Štefanovičová 2004, s. 389-391, ryc. 1: 6; por. morawskie przykłady z różnych horyzontów czasowych: Chorvátová 2007); rozważa się również wczesne (1. poł. IX w.) początki lokalnej produkcji takich zausznic (szerzej, z odwołaniami do literatury: Štefanovičová 2004, *passim*).

5) żelazne okucie wiaderka: fragment masywnego uchwytu kabłąka z uchem w formie zwężającej się ku końcowi i zwiniętej w zaczep sztabki; dł. 4 cm (Rogaczewska 2004, s. 292, ryc. 3: e; 2008, s. 67, tabl. X/13: 6); podobne okazy znane są np. z Břeclavia-Pohanska (Dostál 1975, tabl. 56: 19) i Klučova (Kudrnáč 1970, s. 117-118, ryc. 59: 2-4).

6) gliniane naczynie zasobowe z listwą plastyczną na brzuścu, zdobione motywem zwielokrotnionej linii falistej (Rogaczewska 2004, ryc. 6); na terenie Moraw i Słowacji wzmocnione listwami zasobnice pojawiają się w VIII wieku, w okresie wielkomorawskim nasila się ich zastosowanie (Galuška 1989; Staňa 1994 – fazy II i III).

Południowych impulsów kulturowych dopatrywano się także w konstrukcji wału, tj. w fakcie zastosowania dla ziemnego nasypu (szer. 6 m) kamiennych obustronnych wzmocnień szerokości 1 m (Rogaczewska 2000, s. 14, 24, ryc. 2; 2004, s. 287-289). Brakuje jednak przekonujących danych, by widzieć tu charakterystyczny dla (wielko)morawskich fortyfikacji tzw. suchy mur (Procházka 1990, s. 290, 294-297, ryc. 1: 15; 1998, s. 364-366; Staňa 1985, *passim*; Hulínek, Čajka 2004, *passim*); nie odnotowano np. śladów drewnianych kotew, które by łączyły mur z wałem (por. także Poleski 2004, s. 378-379). Bardziej prawdopodobne wydaje się, że chodzi o rodzaj płaszczka kamiennego wzmacniającego dolne partie nasypu; takie rozwiązania konstrukcyjne stosowano na Morawach i zachodniej Słowacji (Procházka 1990, ryc. 1: 4; Hulínek, Čajka 2004, *passim*), jak również na innych obszarach Słowiańszczyzny Zachodniej, np. w strefie Tornow-Klenica (Dzieduszycka 1977, *passim*).

Do ważniejszych zabytków o szerszych ramach chronologicznych, jakie odkryto na wtórnym złożu w zasięgu południowego odcinka umocnień należą:

- żelazny grot trzpieniowaty, płaski, o maksymalnej szerokości poniżej połowy długości liścia (Rogaczewska 2002, s. 286-287, ryc. 4: c); forma charakterystyczna dla nomadzkiego środowiska kulturowego wczesnego średniowiecza, nad środkowym Dunajem pojawiająca się w grobach staromadziarskich (Nadolski 1954, s. 64 – typ III; Ruttkay 1976, s. 327, 330 – typ B 1 c; Świętosłowski 2006, s. 82-84 – m.in. analogiczne znaleziska z ziem polskich).
- czworokątna płytka żelazna z lamelkowego pancerza lub innego rodzaju osłony (Rogaczewska 2002, s. 285, ryc. 4: d), w Europie środkowej upowszechnianego przez Awarów i Węgrów (Nowakowski 1991, s. 97n.; Świętosłowski 2001, s. 76n).
- miski żelazne tzw. typu śląskiego różnej wielkości, w tym o średnicy 16 cm (Rogaczewska 2000, s. 17, fot. A; 2004, s. 4; 2008, s. 65, tabl. VII/13: 3; 2009, s. 84, ryc. 9).

2. (?) Czechowice (obecnie Gliwice – Czechowice), gm. Gliwice, woj. śląskie: domniemany zespół grobowy; krawędź wysoczyzny nad doliną Kłodnicy.

1) żelazny czekan o długim, symetrycznym, lekko rozszerzającym się ostrzu, tulejkowatej osadzie z krótkimi wąsami, przechodzącej w nie rozszerzający się młoteczek; dł. 15,3 cm (Nadolski 1954, s. 40-41); w Europie środkowej podobne okazy należą do kręgu kultur awarskiej[awaro-słowiańskiej] i (wielko)morawskiej (Eisner 1952, ryc. 64: 2, 73: 6 i in.; Poulik 1948, s. 33n – typ II; Ruttkay 1976, s. 306-307 – typ II: A; 1982 – tabl. II, poz. 25; Wachowski 1981, s. 156); ze względu na fakt odkrycia zabytku w towarzystwie szabli typu „staromadziarskiego” (Wachowski 1997b, s. 61; Foltyn 1998, s. 94-95), bardziej prawdopodobna jest wielkomorawska proveniencja czekana.

3. Chorula, stan. 8, gm. loco, woj. opolskie: osada otwarta (starsze fazy wczesnego średniowiecza), położona przy krawędzi terasy nadzalewowej w dolinie Odry; co najmniej jeden obiekt osadowy (na miejscu osady z okresu rzymskiego).

1) luźne znalezisko odlanej z brązu dekoracyjnej, ażurowej aplikacji pasa typu późnoawarskiego z motywem klęczącego gryfa; forma prostokątna, 2,0[2,7] x 2,7 x cm (Szydłowski 1957; Zoll-Adamikowa 1992, s. 302, tu dodatkowa literatura); podobne okazy, należące do szeroko rozprzestrzenionego typu okuć z przedstawieniem gryfa na północ od terenów osadnictwa awarskiego, datowane są na okres 1. poł. – 3. ćw. VIII w. (Daim 1984, s. 76 – tabl. 1; Zábójník 1991, s. 239, 246 – typ 239; Zoll-Adamikowa 1992, s. 310; Profantová 1992, s. 614).

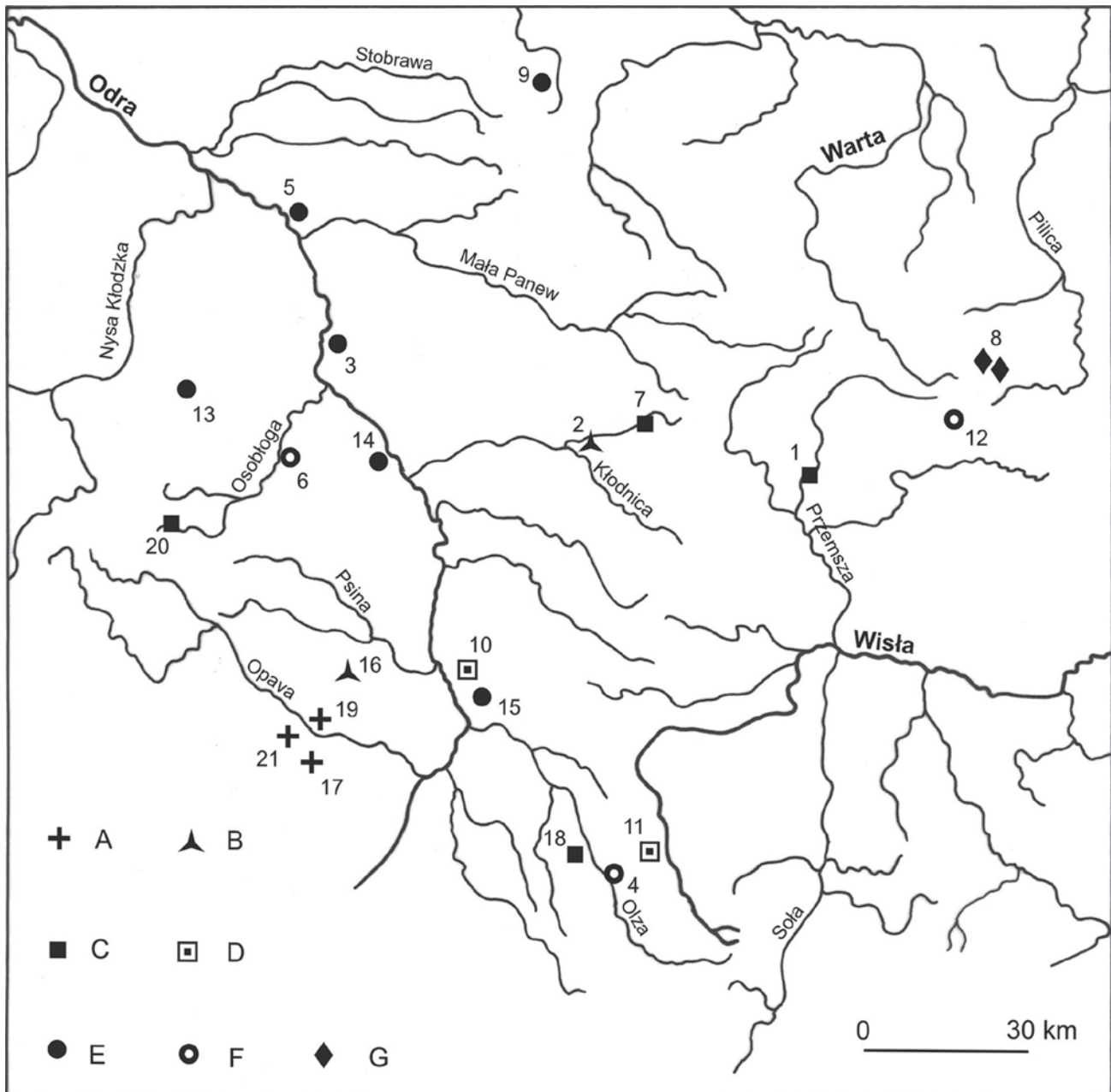
Ceramika naczyniowa obejmuje garnki górą obtaczane, z ornamentem poziomych pasm falistych lub prostych, w jednym przypadku ze zdobioną nakłuciami grzebykowymi wewnętrzną krawędzią wylewu (Szydłowski 1957), o cechach ceramiki tzw. środkowodunajskiej tradycji kulturowej według J. Machačka (1998, 2000); ceramika ta wykazuje cechy środkowomorawskiej ceramiki z VIII – 1. połowy IX wieku (Staňa 1994, s. 265-277, ryc. 2-5); odpowiada ona charakterystyce ceramiki I fazy rozwojowej z Płaskowyzu Głubczyckiego według M. Parczewskiego (1982, s. 56-61).

4. (?) Cieszyn, stan. 1 (Góra Zamkowa), gm. loco, woj. śląskie: punkt osadniczy w miejscu grodziska słabo rozpoznanego; skaliste wyniesienie, 40 m nad dnem doliny Olzy (prawostronny dopływ Odry).

1) pojedyncze fragmenty brzuśców wyróżniające się ornamentem poziomych bruzd prostych i falistych wykonanych narzędziem jednozębnym (Kietlińska 1960, s. 79, 82-84, tabl. VII: 3, 7), wykazującym pewne (dalekie) podobieństwo do zdobnictwa występującego na ceramice (wielko)morawskiej, zwłaszcza do blučíńskiego motywu zdobniczego (Poulik 1948, s. 19-32; Staňa 1994 – faza III; Machaček 2001, ryc. 6 – F5, s. 208-209, 226-227, 247); ceramika zalegała w najniższych wczesnośredniowiecznych nawarstwieniach osadniczych południowo-wschodniej części grodziska, stratygraficznie poprzedzających relikty wału I z wykopalisk A. Kietlińskiej, który według najnowszych badań zalegał na starszych umocnieniach (wał 0) o dendrodatach przypadających na pierwsze trzy dziesięciolecia X wieku (za: Kuś 2009, s. 240-241).

5. Dobrzeń Mały, stan. 8, gm. Dobrzeń Wlk., woj. opolskie: osada otwarta (VIII-IX w.); wzniesienie w obrębie terasy zalewowej doliny Odry; na zbadanej w całości osadzie (w opracowaniu) kilkanaście tzw. owalnych jam nieckowatych dużych rozmiarów.

1) luźne znalezisko lica skuwki z garnituru pasowego w typie późnoawarskim: na odlanej z brązu jęczkowatej płytce (3,0 x 1,2 cm) wycięty ostrym narzędziem ornament w postaci wici o dwu zwojach (Kosmala, Tomczak 1988); chronologia podobnych okazów wykonanych techniką odlewu, rozprzestrzenionych na północ od obszarów osadnictwa

Ryc. 5 Górný Śląsk i zachodnie krańce Małopolski. Rozmieszczenie stanowisk z materiałami archeologicznymi o południowych nawiązaniach kulturowych (numeracja według *Aneksu*). A – cmentarzyska w typie wielkomorawskim, B – pojedyncze groby szkieletowe, C – grody, D – osada otwarta (I) i gród (II), E – osady otwarte, F – nieokreślone punkty osadnicze, znaleziska luźne, G – depozyty z grzywnami siekieropodobnymi.

awarskiego, przypada na ostatnie 30 lat VIII w. (Daim 1984, s. 82, 76 – tabl. 1; Ząbojnik 1991, s. 239-240 – typ 113; Zoll-Adamikowa 1992, s. 300-301; Profantová 1992, s. 617); najbardziej podobny ze względu na technikę wykonania zabytek, pochodzący z grodziska w Gilowie na Dolnym Śląsku, przypisano (w charakterze „archaizmu kulturowego”) horyzontowi wielkomorawskiemu, wskazując na możliwość jego pochodzenia z pracowni morawskich z 1. połowy IX w.; analogiczną skuwkę odkryto w Ołomuńcu (za: Jaworski 2005, s. 82, 267, tam dalsze odniesienia; Profantová 1992, tabl. 33: 6).

6. (?) Głogówek, stan. 1, gm. loco, woj. opolskie: nieokreślony punkt osadniczy; dolina Osobłogi (lewobrzeże Odry).

1) znalezisko luźne żelaznego topora o długim, lekko rozszerzającym się ostrzu, obuchu bez młoteczka; dł. 18,9 cm; forma nawiązująca do okazów z cmentarzysk awarskich i starowęgierskich, datowana w ramach starszych faz wczesnego średniowiecza, najczęściej ze wskazaniem na VIII wiek (Sarnowska 1962, s. 495-497, ryc. 2; Wachowski 1981, s. 155-156 – typ Popęszyce; Parczewski 1982, s. 72-75 – także inne możliwości interpretacyjne).

7. Kamieniec, stan. 2, gm. Zbrosławice, woj. śląskie: gród jednofazowy; krawędź terasy plejstocenijskiej doliny Dramy (dopływ Kłodnicy w dorzeczu Odry), 16-17 m nad p.rz.

Grodzisko tzw. wyżynne, o zarysie zbliżonym do trójkąta, wielkości zewn. ok. 0,8-0,9 ha, wewn. ok. 0,4 ha. Gród jednoczłonowy, z inicjalnym przedgrodzem (?), zabudowa w strefie przywałowej; daty radiowęglowe dla wału: 710-780 cal. AD, 870 cal. AD (Abłamowicz, Bluszcz, Pazdur, Pazdur 1994); stwierdzone ślady pożaru.

1) gliniana fiasza częściowo obtaczana, dno płaskie, wys. ok. 25 cm; odkryta w jamie osadowej wraz z fragmentami kilku garnków (w tym większych rozmiarów) o podobnym, relatywnie wysokim poziomie technologicznym (Abłamowicz 1991a, ryc. 4: A, 3: B); naczynie o nawiązaniach południowych, ze wskazaniem na (wielko)morawskie (Wachowski 1997b, ryc. 32: c; Pankiewicz 2005, ryc. 3: c).

2) fragment żelaznej ostrogi „w typie wielkomorawskim” (Abłamowicz 1991a, ryc. 4: A; Wachowski 1994, s. 133; 1997b, ryc. 32: c).

3) (?) kamienne elementy wału z jądrem drewniano-ziemnym (szer. podstawy 6-8 m) i domniemaną konstrukcją drewnianą na koronie: zewnętrzne „licowanie płytami wapiennymi” (odcinek E) i bliżej nieokreślone wzmocnienie z gładów wapiennych po stronie wewnętrznej (odcinek S) (Abłamowicz 1991a; Szydłowski 1996); nawiązanie do technik fortyfikacyjnych wielkomorawskiego budownictwa grodowego (Procházka 1990, s. 290, 294-297, ryc. 1: 15; 1998, s. 364-366; Staña 1985, *passim*; Hulínek, Čajka 2004, *passim*) pozostaje w sferze hipotezy (por. także Poleski 2004, s. 391-392).

8. Kostkowice, stan. 2 (Góra Słupsko), gm. Kroczyce, woj. śląskie: depozyty przedmiotów żelaznych, odkryte przypadkowo na *Górze Słupsko* w obrębie grodziska wczesnośredniowiecznego (depozyt I / 1998 r.) oraz ok. 0,5 km na zachód od grodziska (depozyt II / najpóźniej 2006 r.); obszar Jury Krakowskiej, zlewnia górnej Krztyni (dopływ Pilicy), blisko strefy działu wodnego Pilicy (Wisły) i Warty (Odry).

1) **depozyt I**: sześć przedmiotów w typie „małopolskich”[„wiślańskich”] grzywien siekieropodobnych; waga 565–1010 g, dł. 28,0–36,6 cm (Zagórska-Telega, Bochnak, 2001),

2) **depozyt II** (domniemany): dziewięć tzw. grzywien siekieropodobnych w typie form „małopolskich”[„wiślańskich”] i jedna ciosła; tzw. grzywny siekieropodobne: waga 640-1500 g, dł. 33,2-36,1 cm; ciosła: waga 590 g, dł. 19,0 cm (Rozmus, Szmoniewski, Troncik 2006).

Chronologia obu depozytów, w oparciu o podobieństwo tzw. grzywien do okazów z depozytu odkrytego w Krakowie ul. Kanoniczna 13 (Zaitz 1981, 1988, 1990), ustalana jest na wiek IX.

Z funkcji przypisywanych tzw. grzywnom siekieropodobnym najczęściej wskazuje się na ich rolę ekonomiczną w charakterze surowca czy półproduktu oraz pieniądza (np. Pleiner 1989; Bialeková 1990; Adamczyk 2004, s. 215-220n). W przypadku grzywien tzw. małopolskich rozpatruje się ich rolę jako surowca żelaznego produkowanego na rzecz państwa (wielko)morawskiego w ramach uiszczania należnego trybutu (Zaitz 1988, s. 274-275; 1990; Bialeková 1990, s. 105).

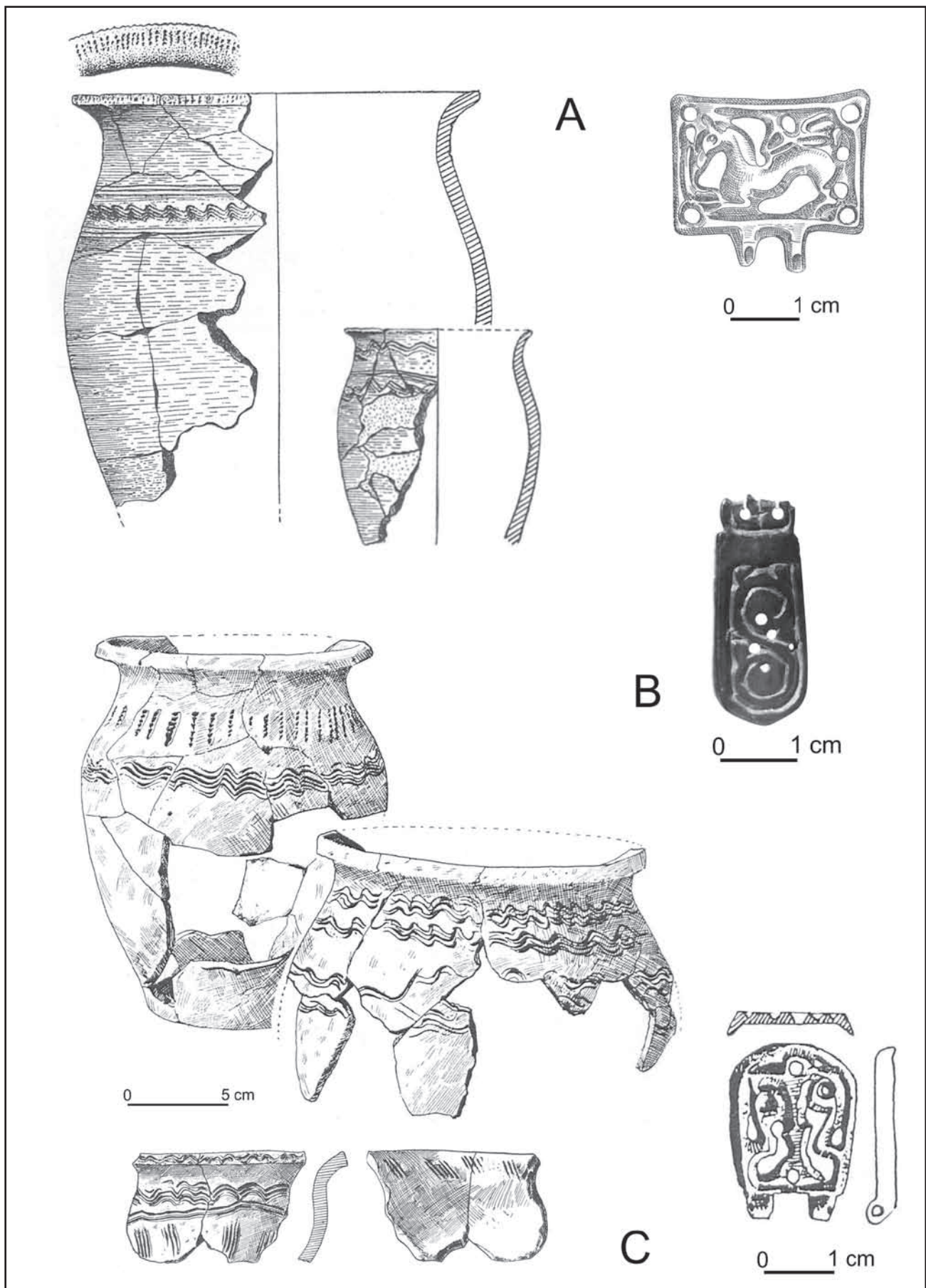
9. Kościeliska, stan. 3, gm. Radłów, woj. opolskie: osada otwarta ze starszych faz wczesnego średniowiecza (w miejscu osady kultury przeworskiej); krawędź doliny górnej Proсны (dopływ Warty).

1) ostroga odkuta z żelaza wysokofosforowego „w technologii wczesnośredniowiecznej” (Piaskowski 1973, s. 164, 166-167), pierwotnie klasyfikowana jako ostroga z zaczepami haczykowato odgiętymi na zewnątrz proveniencji frankijskiej sprzed VIII w. (np. Wachowski 1986/1987, s. 55, ryc. 9, 1991a, s. 88-89, 98), następnie, z zastrzeżeniem, jako forma „taśmowata, prawdopodobnie z wtórnie wygiętymi na zewnątrz zakończeniami ramion” nawiązująca do ostrogi oczkowej z szeroką przewleczką (Wachowski 1991b, s. 43-45; 1992, s. 37-38 – typ III 1; 1994, s. 133), ze wskazaniem na jej wielkomorawski kontekst kulturowy (Wachowski 1997b, s. 53, ryc. 32: b); znalezisko o niejasnym kontekście stratygraficznym, odkryte „poniżej poziomu ornego”, w sąsiedztwie jednej z jam osadowych (Trudzik 1960, s. 26).

10. Lubomia, stan. 1, gm. loco, woj. śląskie: • (I – faza starsza): osada otwarta lub słabo umocniona, • (II – faza młodsza): gród jednofazowy; krawędź wysoczyznowa rozcięta dolinami niewielkich prawostronnych dopływów Odry.

• osada (I) – w granicach późniejszego grodu właściwego; zabudowa chaotyczna w postaci skupień jam; • gród (II) dwuczłonowy, >6 ha powierzchni: (1) kolisty gród właściwy (średn. ok. 150 m) obwiedziony podwójną linią wałów (ziemnych) i fos, po stronie północnej i wschodniej dodatkowe wały skrzydłowe; wał wewnętrzny od strony majdanu licowany gliną i faszyną; na koronie obu wałów drewniana konstrukcja; zabudowa mieszkalna, gospodarcza, produkcyjna, rezydencjalna (?), m.in. prostokątne domy słupowe jedno- i dwunawowe, rozmieszczone regularnie wzdłuż wału; (2) przedgrodzie otoczone wałem i fosą; stwierdzone ślady pożaru (Szydłowski 1970, 1971, 1974a; Fajer, Foltyn, Foltyn 2006, s. 693, 696-697 – dodatkowa literatura).

1-2) fragmenty mieczy, odkryte podczas badań wykopaliskowych, w bliżej nieznanym kontekście archeologicznym: (1) część „główni miecza dwusiecznego” (Szydłowski 1971, s. 48); (2) podstawa głowicy o soczewkowatym zarysie (dł. ok. 8,0 cm, szer. do ok. 3,0 cm, wys. ok. 1,0 cm) z otworkami na nity po obu stronach otworu na kołec rękojeści i ze śladami inkrustacji miedzią na ściankach bocznych (Jakimowicz 1939-1948, tabl. 92: 10); zabytek mógł należeć do miecza z półkolistą głowicą – w klasyfikacji mieczy słowackich przez A. Ruttkay’a ujętego jako typ VI (Ruttkay 1976, ryc. 1: VI) i identyfikowanego z mieczami typu X (lub U) wg J. Petersena (1919) [odnośne uwagi por. Ruttkay 1976, s. 250-251, Ruttkay 1982, tabl. II: 5 – typ V(U)]; takie zaszeregowanie zabytek uzyskał w starszej literaturze (Nadolski 1954, s. 150-151, Sarnowska 1955, s. 285, 305-307); można także zakładać jego związek z innymi mieczami karolińskimi o prostych, wieloelementowych głowicach, np. z relatywnie wcześniejszymi mieczami typu H (Petersem 1919); miecze obu typów

Ryc. 6 Ozdobne okucia pasa w typie późnoawarskim wraz z ceramiką naczyniową. A – Chorula stan. 8, B – Dobrzeń Mały stan. 8, C – Syrynia stan. 1. Według: Jamka 1960 (A – okucie z brązu), Kostrzewski 1939 (C), Szydłowski 1957 (A – ceramika naczyniowa); B – fot. M. Maruszak (udostępniona przez E. Tomczaka).

stały się popularne w IX-X wieku na obszarach Moraw i zachodniej Słowacji (por. np. Wachowski 1992, s. 5-11); rozważa się możliwość podjęcia ich lokalnej produkcji w ośrodkach wielkomorawskich (np. Dostál 1966, s. 68; Ruttkay 1976, s. 247-251; Bialeková 1982, s. 149-150; Vignatióvá 1993, s. 98-99); w nowszej literaturze zabytkowi, „być może typu późno-karolińskiego”, przypisywana jest proveniencja wielkomorawska (Wachowski 1997b, s. 53, ryc. 32: d).

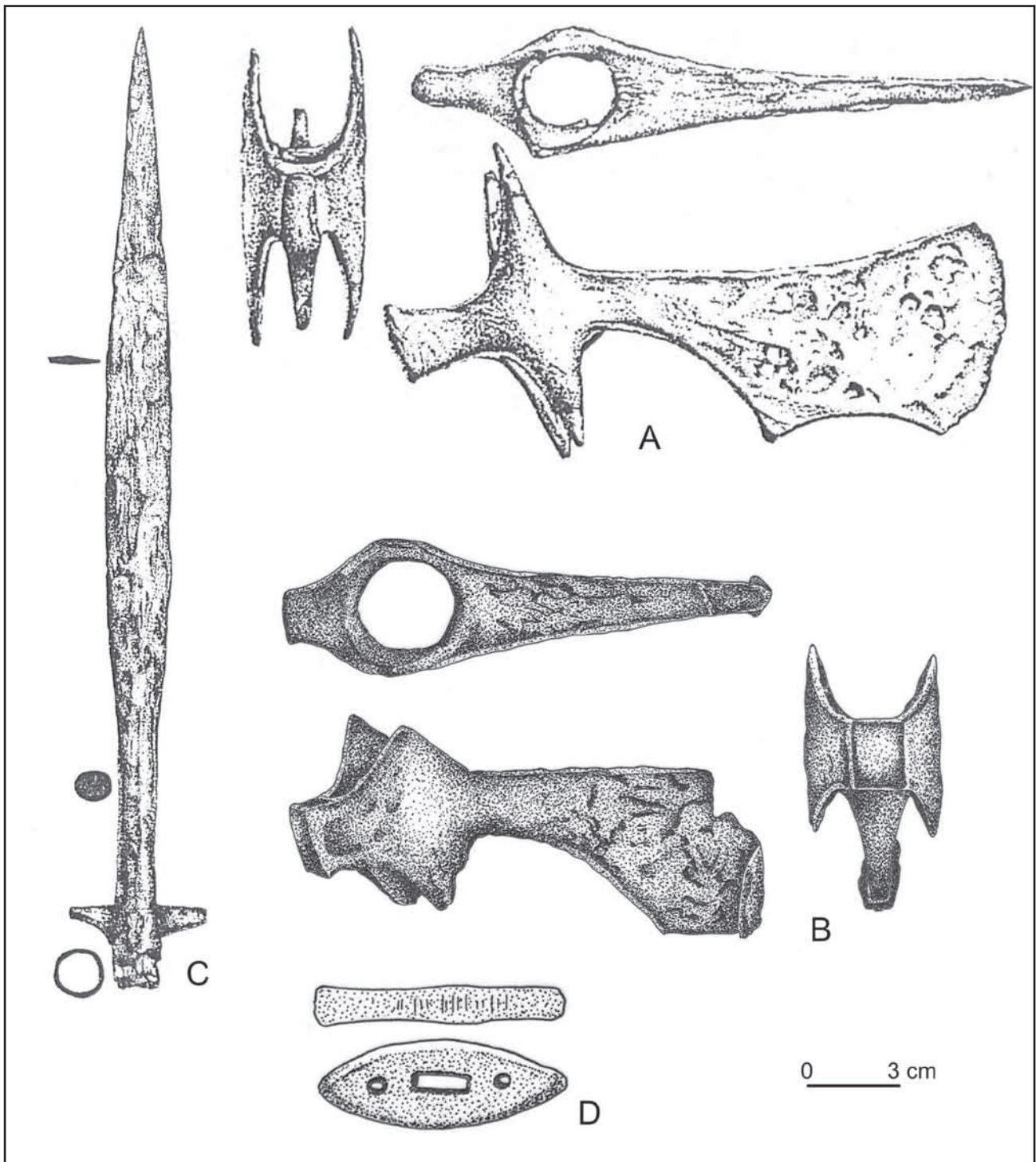
3) fragment pancerza kolczego: kolcza plecionka odkryta w warstwie kulturowej grodu (Szydłowski 1971, s. 48); w środkowoeuropejskim materiale archeologicznym ze starszych faz wczesnego średniowiecza występująca rzadko; odnotowana na terenie Moraw i Słowacji (Eisner 1952, s. 296; Ruttkay 1976, s. 338, 341; Pleiner 2002; w tym uwagi o lokalnej produkcji).

4) sprzęt jeździecki: fragment domniemanej ostrogi „typu karolińskiego” o zaczepach płytkowo-nitowych (?), z obiektu fazy grodowej (Szydłowski 1970, s. 184, ryc. 10: a); zbytek zaszerogowany do znalezisk wielkomorawskich (Wachowski 1994, s. 133; 1997b, s. 53, ryc. 32: e).

5-7) elementy rzędu końskiego: (5) fragment wędzidla dwudzielnego z pobocznikami: kabłąk międzyzębia (dł. 10,6 cm, grubość ok. 1,0 cm) z umieszczonymi w jednej płaszczyźnie dwoma, różnej wielkości (średn. 1,0 i 1,7 cm), otworami na pierścień i pobocznicę (Jakimowicz 1939-1948, tabl. 92: 8; Foltyn 1998, s. 106-107); typ wędzidla charakterystyczny dla wschodniomadzkiego środowiska kulturowego, w Europie środkowej stosowany od VII wieku – w kręgu kultury awarskiej najczęściej z pobocznicą kształtu esowatego, w IX w. w kręgu kultury (wielko)morawskiej zaopatrzonej w prostą pobocznicę z prostokątną ramką (por. np. Eisner 1952, ryc. 8: 3, 15: 8, 29: 1, 2, 4; 34: 4 i inne; Ruttkay 1976, s. 357, ryc. 75 – typ IA, 1982, tabl. II – poz. 60; Justová 1990, ryc. 15: 3; Vignatióvá 1992, s. 63; Profantová 1992, s. 636); niejasny kontekst odkrycia („obok jamy 90/1935”) i brak pobocznicy nie pozwala na bliższe kulturowe zaszerogowanie zabytku; analogiczny okaz wystąpił na grodzisku w Chotěbuzu-Podoboře, wraz z zabytkami o proveniencji wielkomorawskiej (por. niżej); (6) ozdobne okucie rzemienia uprząży: stożkowaty, sześcioramienny guzek ażurowy z brązu z otworem na nit w środku zaokrąglonego wierzchołka; średn. kolistej podstawy 2,0 cm, wys. 1,1 cm; znalezisko powierzchniowe z obszaru przedgrodzia (Jakimowicz 1939-1948, tabl. 92: 30; Zoll-Adamikowa 1996, ryc. 1: a; Wachowski 1997b, s. 33-35, ryc. 18: d; Foltyn 1998, s. 109-110); forma występująca w grobach awarskich wojowników konnych z VIII wieku (zwłaszcza 2. połowy) jako zwieńczenie faler lub dodatkowa dekoracja rzemieni ogłowia czy napierśnika (szerzej: Zoll-Adamikowa 1996); najbliższy pod względem kształtu okaz – z Mikulčic (Profantová 1992, s. 635, tabl. 16: 1), pochodzi z obiektu osadowego interpretowanego jako warsztat metalurgiczny, datowanego na lata 20.-30. VIII wieku (Klanica 1995, s. 393-394, ryc. 1 – faza 4); (7) domniemana ozdoba rzemienia uprząży lub siodła: kulisty wisiołek dzwoneczkowaty z brązu, znaleziony na wtórnym złożu w obrębie grodziska właściwego; dolna półkula z ornamentem w postaci okręgów na każdej z ćwiartek między dwoma krzyżującymi się rozcięciami, średn. 2,2 cm, dł. 3,0 cm (Szydłowski 1970, s. 178; Foltyn 1998, s. 117-119, tabl. XIII: 9); datowany ramowo na okres 2. połowa VIII – początku IX w. (Zoll-Adamikowa 1992, s. 311; Wachowski 1997b, ryc. 18: e); podobny do okazów z grobów męskich i dziecięcych horyzontu późnoawarskiego, jak i młodszymi, występujących w IX-wiecznych zespołach zabytków z Moraw i Słowacji (Eisner 1952, s. 280, ryc. 21: 5, 84: 14 i in.; Dostál 1966, s. 59, tabl. XLIII: 13; Hanuliak 2004, s. 198, tabl. LXX: 6; Klanica 1995, ryc. 1 – najmłodsza faza znalezisk przedwielkomorawskich z Mikulčic); IX-wiecznym okazom morawskim przypisuje się, jako bardziej prawdopodobną, funkcję ozdoby stroju (Klanica 1995, s. 412); jako brzękadło o delikatnych tonach wisiołek dzwoneczkowaty należy do przedmiotów ozdobnych o walorach dźwiękowych i magicznych (na temat wczesnośredniowiecznych wisiołków dzwoneczkowatych różnej proveniencji por. Malinowski 1993);

8-14) ozdoby i części stroju: (8-11) cztery zausznice z jednostronnym granulowanym wisiołem zakończonym dwustożkowatą dętką i z dwoma wieńcami zdobionymi kabłąk, brąz posrebrzany; znalezione w sąsiedztwie północno-zachodniego odcinka umocnień grodu właściwego, „na granicy warstw gruzowiskowej i kulturowej” (Szydłowski 1974a, s. 211, ryc. 5: a-c); formą nawiązujące do archaicznych wariantów tzw. bizantyńsko-orientalnych zausznic z rozbudowanym wisiołem gronowym, jakie występują na cmentarzyskach z pochówkami horyzontu wielkomorawskiego (Dostál 1966, s. 35, ryc. 8: 5 – typ B I 1 d); w literaturze istnieje przekonanie o wielkomorawskiej proveniencji zausznic (np. Ablamowicz 1997, s. 81; Wachowski 1994, s. 133; 1997b, ryc. 32: f-h); (12-14) paciorki szklane: dwa okazy segmentowe (jeden ze srebrną folią?) odkryte w zachodniej części grodu właściwego („w rejonie bramy” i w obiekcie osadowym) oraz paciorek walcowaty ze spiralnie nawiniętą nicią (w jamie) (Foltyn 1998, s. 113-114, tabl. XIV: 10-12); paciorki obu rodzajów w Europie środkowej rozpowszechnione w VIII-X w., zwłaszcza w kręgu późnej kultury awarskiej i kultury wielkomorawskiej, pod wpływem – jak się przyjmuje – oddziaływań bizantyńskich (Dostál 1966, s. 45-46; Čilinská 1975, s. 86-87, 92; Hanuliak 2004, s. 170-173, ryc. 171b: 1a, 1e; Staššiková-Štukovská 2007); w odniesieniu do koralików segmentowych z Moraw i Słowacji za bizantyńskie importy uważa się VIII-wieczne, lepszej jakości okazy z metalową folią, w przypadku zaś młodszych okazów tego typu rozważa się ich „wielkomorawską” proveniencję – jako produkt miejscowej wytwórczości szklarskiej na bazie „importowanej” technologii (Staššiková-Štukovská 2007);

15) szklany gombik („knoflík”/guzik): kulisty (średn. 1,1 cm), barwy niebieskiej, z żelaznym uszkiem i śladami metalowej oprawy; odkryty w jamie osadowej przy bramie wschodniej grodu właściwego, w obrębie obwałowania skrzydłowego (Szydłowski 1974a, s. 5-7); analogiczne okazy w IX-wiecznych inwentarzach zabytków z terenu Moraw, Słowacji, Czech, Austrii i Węgier (Dostál 1966, s. 60, 64-65; Klanica 1970; Turčan 2001 – tu odniesienia do literatury); wyroby o szerokim zasięgu społecznym, służące do dwustronnego lub, rzadziej, lewostronnego spinania ubrań za pomocą pętelki, wytwarzane na terenie państwa (wielko)morawskiego, dowodnie w pracowni szklarskiej z Bratysławy – Devínska

Ryc. 7 Broń militarna. A-B – czekany *bradatica* z Hradca n. Moravicí (A) i Chotěbuza-Podobory (B), C – grot włóczni o tulei z bocznymi skrzydełkami z Hradca n. Moravicí, D – podstawa głowicy miecza z Lubomir stan. 1. Według Kouřil 1994 (B), 2004 (A, C), Foltyn 1998 (D).

Kobyła (szerzej, z odniesieniami do literatury: Turčan 2001); zabytek wiązany z kulturą wielkomorawską (Wachowski 1994, s. 133, 1997b: 48-55, ryc. 32: i; Abłamowicz 1997, ryc. 1: d)

16-18 ceramika naczyniowa: **(16)** naczynie zasobowe z ornamentem reliefowym w górnej części brzuśca, pasmo ukośnych listw w układzie zygzakowatym objęte dwiema szerokimi listwami dookólnymi, na listwach poziomych – nacięcia proste, na listwach ukośnych – ukośna kratka, na krawędzi wylewu – nacięcia ukośne; wys. >40 cm, średnica wylewu 35 cm; naczynie odkryte w południowo-wschodniej części grodziska właściwego, w warstwie kulturowej pod usypiskiem wału (Szydłowski 1974a, s. 212, ryc. 6); ornament imitujący plastyczne zdobnictwo ceramiki „karolińskiej” (tzw. Reliefbandamphoren) (szerzej: Profantová 2000, s. 659); koncentracja podobnych znalezisk (fragmentów ceramiki karolińskiej i jej naśladownictw), datowanych najczęściej w ramach okresu od końca VIII do 1. połowy X wieku,

występuje we wschodnich Czechach, wraz z innymi zabytkami typu karolińskiego, w tym o luksusowym, elitarnym charakterze (Profantová 2000, 2001); fragment zasobnicy z szeroką listwą o falistym przebiegu znaleziono na osadzie w miejscowości Palonín, okr. Šumperk w północnych Morawach, w obiekcie datowanym na X wiek (Goš, Kapl 1986, s. 186, 192 – jama 554, ryc. 6: 11); (17) naczynia gliniane z ornamentem dookólnych bruzd na brzuścu wykonanych narzędziem jednozębnym, z nawarstwień obu faz osadniczych (Szydłowski 1970, ryc. 7: i); (18) plastyczne odciski (znaki) w postaci krzyża (nawiązującego do krzyża maltańskiego) na dnach naczyń z nawarstwień grodowych (Szydłowski 1970, ryc. 11; 1974a, ryc. 3: f), podobny motyw krzyża znany z Břeclavia-Pohanska i Pobedima (Dostál 1975, tabl. XXIV: 4; Vlkolínská 1996, tabl. IV: 2; por. także Staňa 1994 – faza III);

19-21) żelazne okucia drewnianych wiader: (**19-20**) niski kabłąk o rozpiętości ramion 13,6 cm i fragment kabłąka wraz z uchem prawdopodobnie typu pętelkowego; (**21**) część najpewniej półksiężycowatego okucia ozdobnego (Szydłowski, Pierzyna 1970, s. 17; Jakimowicz 1939-1948, tabl. 92: 29, 31); niewielkie wiaderka z żelaznymi okuciami, w tym wytwory luksusowe, występują relatywnie licznie w inwentarzach wielkomorawskich zespołów zabytków, m.in. w grobach wojowników, znane są także z cmentarzysk awarsko-słowiańskiego kręgu kulturowego (szerzej: Dostál 1966, s. 86-87; Vignatiová 1992, s. 66-67; Hanuliak 2004, s. 189-192).

Związki z obszarami południowymi mogą także wyrażać znaleziska specjalistycznych narzędzi kowalskich/złotniczych, jak:

- żelazny przecinak i przebijak z jamy nr 32/1934 (tzw. gród właściwy), dł. odpowiednio 23,3 cm, 16,0 cm (Foltyn 1998, s. 74-75, tabl. VII: 1, 2);
- domniemane tłoczki żelazne z badań przedwojennych na tzw. grodzie właściwym (Jakimowicz 1939-1948, tabl. 92: 17, 22, 25; Foltyn 1998, s. 75-76);
- kamienne toczydła szlifierskie z jamy nr 5/1934 i warstwy kulturowej (I), średn. 14,5 i 16,0 cm (Pierzyna 1970, s. 111, ryc. 6, 7; Foltyn 1998, s. 76-78, tab. 6), mające swoje analogie w wielkomorawskim środowisku kulturowym, np. w pracowni hutniczej w Olomuńcach (Souchopová 1986, s. 77, ryc. 14).

Ponadto, w kontekście kulturowych powiązań z Południem należy pamiętać o zagłębionej w podłoże budowli słupowej z grodu właściwego, 20 x 2,5-2,8 m (Jakimowicz 1938, s. 53-54 – ob. 104), która, ze względu na wielkość i brak śladów urządzenia ogniowego, bywa przyrównywana do znanych z niektórych grodzisk wielkomorawskich dużych czworokątnych konstrukcji palisadowych i rowkowo-słupowych; funkcja owych „budowli halowych” pozostaje przedmiotem dyskusji (Boroń 1997 – odniesienia do literatury; Šalkovský 2001, s. 66-69).

Ponadto na uwagę zasługują znaleziska:

- żelaznej miski tzw. typu śląskiego
- żelaznych ostróg o zaczepach haczykowato zagiętych do wewnątrz typu III/A, III/B, III/C według J. Żaka (Żak, Maćkowiak-Kotkowska 1988), w kilku przypadkach odkrytych w nawarstwieńach osady I (Foltyn 1998, s. 100-102, tab. 11 – tam dalsze odniesienia); jedna z ostróg motywem zdobienia kabłąka (zygzakowate nacięcia) może nawiązywać do wytworów morawskich (Żak, Maćkowiak-Kotkowska 1988, s. 135, 140, 171; Wachowski 1991a, s. 95-96).

11. (?) Międzywiecie, stan. 1, gm. Skoczów, woj. śląskie: • (I – faza starsza): osada otwarta lub słabo umocniona, • (II – faza młodsza): gród jednofazowy (według obecnego stanu rozpoznania grodziska); rozcięta przez niewielkie ciekiki krawędź wysoczyzny, 35-40 m nad dnem doliny Wisły[Bładnicy], spłaszczenie cypla o trójkątnym kształcie.

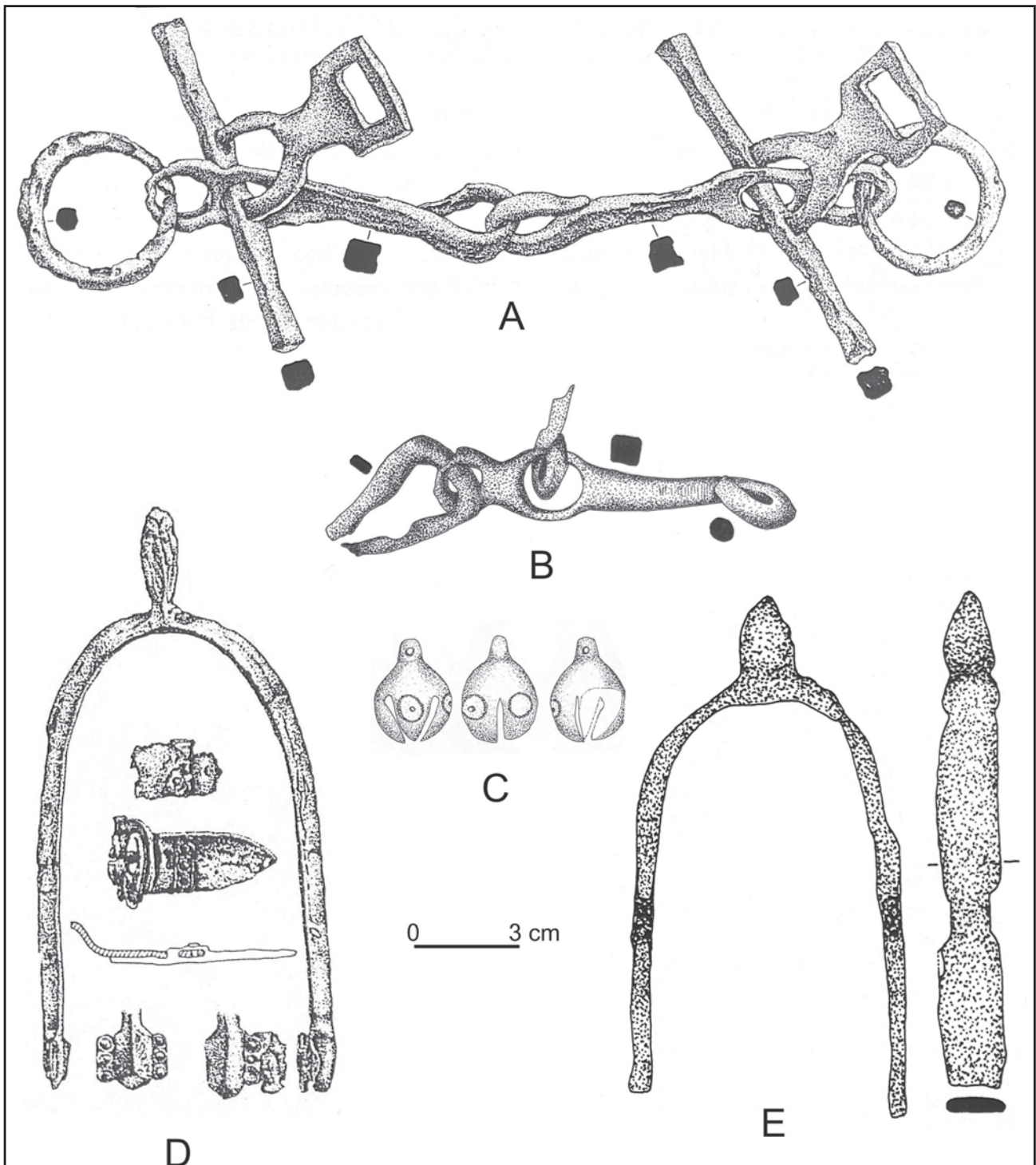
Gród jednoczłonowy (pow. wnętrza 0,65 ha), z inicjalnym przedgrodzieniem (?); wał ziemny i drewniano-ziemny zwieńczony konstrukcją drewnianą, zewnętrzna fosa; zabudowa mieszkalna i gospodarczo-produkcyjna (m.in. słupowe chaty naziemne, piec komorowy); zastane ślady pożaru (Szydłowski 1961; 1964; Poleski 2004, s. 423; Fajer, Foltyn, Foltyn 2006, s. 699).

1) wśród zróżnicowanej technologicznie ceramiki naczyniowej fragmenty naczynia zdobionego na brzuścu pasmami poziomymi bruzd i linii falistych wykonanych narzędziem jednozębnym (w opracowaniu; Szydłowski 1961, ryc. 3) – ornament wykazujący pewne podobieństwo do bluńskiego motywu zdobienia naczyń z Moraw, o chronologii ustalonej na czasy wokół połowy IX wieku i na 2. połowę IX wieku (Poulik 1948, s. 19-32; Staňa 1994 – faza III; Machaček 2001, ryc. 6 – F5, s. 208-209, 226-227, 247).

W nawarstwieńach grodowych (II) „w kontekście z rozwiniętym materiałem ceramicznym” wystąpiła żelazna ostroga o zaczepach haczykowato zagiętych do wewnątrz typu III/B według J. Żaka (Żak, Maćkowiak-Kotkowska 1988) z bodźcem nawiązującym do stylistyki zachodniej i z kabłąkiem inkrustowanym srebrem (Szydłowski 1964, s. 55).

12. (?) Ogrodzieniec – Podzamcze, stan. 1 (Góra Birów), gm. loco, woj. śląskie: punkt osadniczy na szczycie i domniemane cmentarzysko kurhanowe u podnóża ostańca skalnego (starsze fazy wczesnego średniowiecza); obszar Jury Kra-kowskiej, strefa działu wód Pilicy (Wisła), Przemszy (Wisła) i Warty (Odra).

1) żelazny nóż o rękojeści zakończonej wolutami, odkryty na szczycie ostańca na wtórnym złożu (w poziomie przemieszanego materiału zabytkowego) wraz z fragmentami naczyń częściowo obtaczanych (VIII-X[XI] w.) i zabytkami późnośredniowiecznymi i przedziejowymi; dł. 14 cm (ostrze zachowane fragmentarycznie?) (Muzolf 1994, s. 262, 265, ryc.

Ryc. 8 Elementy oporządzenia jeździeckiego. A-B – wędzidła z Chotěbuza-Podobory (A) i Lubomii stan. 1 (B), C – wisiołek dzwoneczkowaty z Lubomii stan. 1, D – ostroga o zaczepach płytkowo-nitowych z Hradca n. Moravici, E – ostroga taśmowata z Piechocic stan. 2. Według Kouřil 1997 (A), 2004 (D), Jakimowicz 1939-1948 (B), Foltyn 1998 (C, E).

4: 9); noże tego rodzaju, datowane na okres VIII-X w., występują w kilka skupiskach na obszarze od Odry i środkowego Dunaju po Wołgę, stanowiąc komponent kultury Słowian, a w dorzeczu środkowego Dunaju i Cisy także kaganatu awarskiego; najbliższe geograficznie znalezisko, z Krakowa – Nowej Huty, łączone jest ze skupiskiem środkowodunajskim, zawierającym m.in. okazy z IX wieku (odnośne dane por. Szymański 1988, s. 142, 144-150; Profantová 1992, s. 642-643); funkcja noży (niejasna, zmienna?) najczęściej łączona ze sferą religijną – praktykami ofiarniczymi (Szymański 1988, s. 155-156, tu także starsze odniesienia; Mitrea 1995; Teodor 2004, s. 399, ryc. 6: 5-10).

13. Piechocice, stan. 2, gm. Korfantów, woj. opolskie: osada otwarta (starsze fazy wczesnego średniowiecza); zbocze doliny niewielkiego cieku w zlewni Osobłogi-Białej (lewobrzeże Odry).

1) żelazna ostroga taśmowata, kabłąk U-kształtny z przewężeniem ramion poniżej połowy wysokości, sposób mocowania nieczytelny; dł. 14 cm, rozpiętość ramion 5,5 cm, dł. bodźca 2,0 cm; znaleziona w trakcie badań wykopaliskowych na głęb. 0,58 m, „w sąsiedztwie obiektu” osadowego z ceramiką ze starszych faz wczesnego średniowiecza (Foltyn 1998, s. 103; Petersen 1939, s. 61, ryc. 86, 122-123, 132, 192; Wachowski 1987, s. 524, ryc. 3: 5); należy do ostróg płytkowych typu V w klasyfikacji B. Kavanovej (1976, s. 50-54), rozwijających się niezależnie od innych form ostróg (wielko)morawskich, odnotowywanych w zespołach z okresu od końca VIII do końca IX w., głównie nad środkową Morawą i środkowym Wagiem (por. także Hrubý 1955, s. 190 – typ III; Bialeková 1977, s. 118, 130 – typ III; Ruttkay 1976, s. 347-348, ryc. 72 – typ A: 5), ponadto także na terenie Czech (Profantová 1994, s. 71-72); zabytek reprezentuje najliczniejszy wariant ostróg taśmowatych, najbliższe terytorialnie znalezisko pochodzi z osady w miejscowości Palonín, okr. Šumperk, w północnych Morawach (Goš, Kapl 1986, ryc. 3: 9); ostroga wiązana jest z (wielko)morawskim kręgiem kulturowym (np. Wachowski 1994, s. 133; 1997b, ryc. 32: a).

14. Poborszów, stan. 8, gm. Reńska Wieś, woj. opolskie: osada otwarta (VIII-X w.); krawędź terasy nadzalewowej w dolinie Odry; z reliktyw zabudowy odkryto jamy owalne tzw. nieckowate.

1) fragment dna naczynia glinianego z plastycznym odciskiem (znakiem) pierwotnie najpewniej w kształcie czworoboku, odkryty w jednej z jam nieckowatych, w towarzystwie ułamków garnków górą obtaczanych, z brzegami o krawędzi prostej albo słabo rozwiniętej, lekko szorstkiej fakturze powierzchni, niezdobionych bądź zdobionych motywem rytej podwójnej linii prostej lub falistej (Foltyn, Tomczak 2006, s. 56-57 – obiekt 3, s. 64, ryc. 8: 1); plastyczne przedstawienia na dnach naczyń pojawiają się na ceramice wielkomorawskiej (Staňa 1994 – faza III; Machaček 2001, ryc. 19).

15. Syrynia, stan. 1, gm. Lubomia, woj. śląskie: osada otwarta (VIII-IX w.); krawędź wysoczyzny, rozcięta dolinami niewielkich prawostronnych dopływów Odry; w obrębie badanego fragmentu osady – dwie jamy o zarysie w kształcie wydłużonego owalu lub prostokąta otoczone dołami posłupowymi, mniejsze jamy nieckowate i paleniska wolno stojące.

1) odlana z brązu, dekoracyjna ażurowa aplikacja pasa w typie późnoawarskim, ze stylizowanym ornamentem roślinnym; kształt jęczyzkowaty, dł. 2,1[2,5] cm, szer. 1,3-1,7 cm; odkryta w trakcie badań wykopaliskowych w prostokątnej jamie osadowej typu mieszkalnego (5,4 x 2,45 m, głęb. 0,4 m), z dołami posłupowymi na obwodzie (chata VI/1937), wraz z >500 ułami naczyń glinianych i prażnic, brązowym kółkiem, żelaznym nożem, polepą, kośćmi/zębami zwierzęcymi, w zasięgu paleniska kamiennego (Kostrzewski 1939, s. 29-35, ryc. 22, 26: 3); chronologia podobnych okazów przypada na 2. połowę (ostanie 30 lat) VIII w. (Daim 1984, s. 82, 76 – tabl. 1; Zoll-Adamikowa 1992, s. 311; Profantová 1992, s. 616-617).

2) ceramika naczyniowa z jamy VI/1937: garnki i misa lepiące ręcznie i częściowo obtaczane na kole garncarskim, wychylone na zewnątrz wylewy z brzegami prostymi bądź pogrubionymi, bywa, że z ornamentem ukośnych nacięć lub falistego pasma grzebykowego, górna część brzuśców z pasmami poziomymi zwielokrotnionych linii falistych lub prostych, pionowych nakłuc lub rytym wiązek grzebykowych (Kostrzewski 1939, ryc. 23-25), wewnętrzna krawędź wylewu misy z ornamentem w postaci ukośnych „maźnięć” grzebykowych (Kostrzewski 1939, ryc. 24: 1a-1b); naczynia te posiadają cechy środkowomorawskiej ceramiki z VIII – 1. połowy IX wieku (Staňa 1994, s. 265-277, ryc. 2-5), ceramiki tzw. środkowodunajskiej tradycji kulturowej według J. Machačka (1998, 2000); stylistycznie i technologicznie odpowiadają ceramice I fazy rozwojowej z Płaskowyzu Głubczyckiego według M. Parczewskiego (1982, s. 56-61).

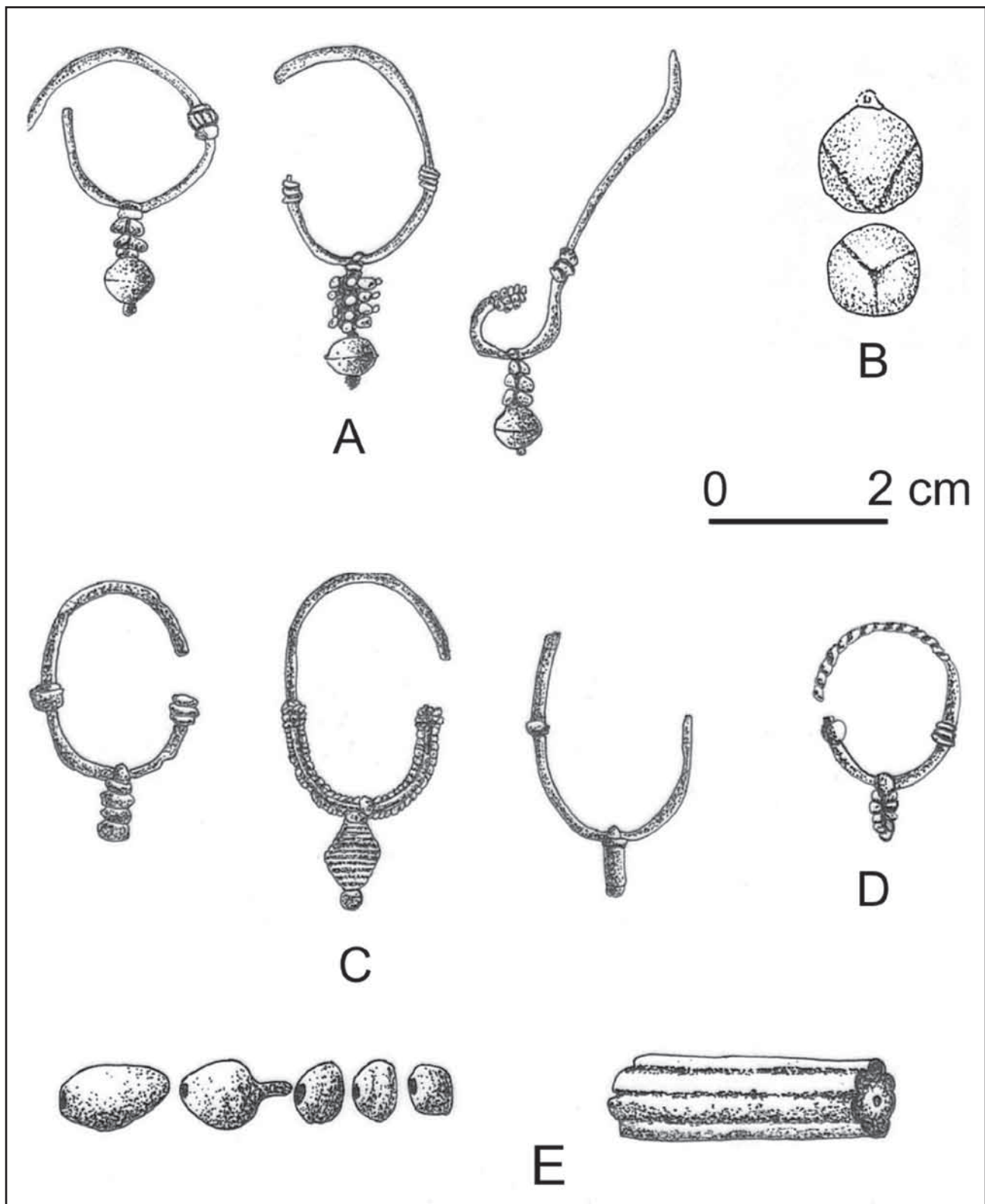
REPUBLIKA CZEŚKA

16. (?) Hněvošice, stan. Hněvošický les, okr. Opava: położone w strefie garbu wododziałowego Psiny i Opawy (lewostronne dopływy Odry) pradziejowe cmentarzysko kurhanowe z pochówkiem szkieletowym (i ciałoopalnym?) z IX wieku. W płytkiej jamie grobowej (kurhan nr 2/1960) domniemane żelazne okucia trumny przy czaszce szkieletu mężczyzny oraz fragment ramienia czworokątnej sprzączki i pojedyncze ułamki naczyń glinianych (por. Kouřil 1994, s. 68-70). Kontekst kulturowy dla grobu szkieletowego mogą stanowić cmentarzyska typu wielkomorawskiego w Stěbořicach, Opavie-Malé Hoštice i Hradcu (por. niżej).

17. Hradec n. Moravici, stan. b.n., okr. Opava: gród wielofazowy.

Grodzisko wielofazowe, tzw. wyżynne, typu *ostrožna*, słabo rozpoznane, z systemem poprzecznych fos zaporowych rozpiętych w poprzek cyfrowatego grzbietu skalnego w widłach Moravice (zlewnia Opawy) i jej prawostronnego dopływu Hradečná; dł. „ostrog” w zasięgu fos zaporowych ok. 1000 m, szer. podstawy 300-350 m, przewyższenie terenu wzdłuż osi N-S do ok. 85 m; chronologia fos trudna do ustalenia.

Gród fazy starszej (IX w.) chroniony od strony południowej co najmniej jedną fosą zaporową (?); na północnym skłonie ostrogi skalnej (m.in. przy ulicach *Na hrobkách* i *Zámeckej*) warstwa kulturowa i obiekty osadowe o charakterze mieszkalnym i gospodarczo-produkcyjnym (Kouřil 1994, s. 18-30; Stabrava 2000) oraz dwa groby szkieletowe płaskie typu wielkomorawskiego (*Zámecká ul.*, badania z lat 1999-2000): 1) grób wojownika (nr 1) w czworokątnej jamie grobowej ze śladami drewnianej trumny lub okładziny; w inwentarzu grobowym komplet ostróg w typie Biskupija Crkvina wraz z garniturami okuć do przypinania, czekan *bradatice*, grot włóczni z tuleją o bocznych skrzydełkach, nóż, brzytwa,

Ryc. 9 Ozdoby i części stroju. A – zausznice z Lubomii stan. 1, B – kulisty guzik z Lubomii stan. 1, C – zausznice z Chotěbuza-Podobory, D – zausznica ze Stěbořic, E – paciorki szklane ze Stěbořic. Według Kouřila 1994 (C), Szydłowskiego 1974a (A, B), Parczewskiego 1982 (D, E).

dwa nożyki, igła lub szydło, 10 fragmentów nieokreślonych przedmiotów żelaznych, ząb tura, ułamki naczyń glinianych, pięć „krzemieni do krzesiw” (prawdopodobnie eneolitycznych, wtórnie wykorzystanych), 2) grób dziecięcy (nr 2) z naczyniem glinianym (szerzej: Kouřil 2004); rozważana jest wczesna, przypadająca już na 2. ćw. IX w., chronologia grobu wojownika (Kouřil 2004, s. 57-59, 70-71). Z wielkomorawskim horyzontem kulturowym mogą się także łączyć groby szkieletowe z wcześniejszych odkryć: 3) pozbawiony wyposażenia pochówek dziecięcy w jamie wyłożonej warstwą

kamieni (*Zámecká ul.*, badania z 1997 r.), fragmenty naczyń glinianych zdobionych motywem linii falistej w wypełnisku jamy (Stabrava 2000), 4) dwa bliżej nieznanne groby trumnowe (?) (*ul. Na hrobkach*), z tulejkowatym grotem włóczni o laurowatym liściu (Kouřil 1994, s. 66-67).

Znaleziska fragmentów naczyń o cechach archaicznych oraz małej sprzączki żelaznej inkrustowanej srebrem prawdopodobnie zachodniej, jeszcze przedkarolińskiej (?) proveniencji są podstawą wydzielenia starszej, VIII-wiecznej fazy osadniczej (szerzej: Kouřil 1994, s. 20-32, 2004).

18. Chotěbuz(Kocobędz)-Podobora, stan. grodzisko, okr. Karviná: gród; krawędź wysoczyzny, 25-30 m nad dnem doliny Olzy.

Gród trójczłonowy (około połowa VIII w. – początki X w.), wielkości około 1,75 ha: akropol (rodzaj obiektu cyplowego, 0,466 ha) i dwa przedgrodzia (0,692 ha, 0,589 ha). Umocnienia od strony łatwiej dostępnej: wały ziemne z drewnianą konstrukcją na koronie, na 1. przedgrozдию ściana wewnętrzna wzmocniona palisadą; zabudowa mieszkalna (m.in. naziemne domostwa słupowe) i gospodarczo-produkcyjna na akropolu i 1. przedgrozдию; bardzo wyraźne ślady pożaru i zniszczeń (Kouřil 1990, 1994, s. 71-101, 1998a)

Koncentracja zabytków w typie wielkomorawskim u podnóża wału na 1. przedgrozдию, w rejonie obiektu nr 96 i w sąsiedztwie hipotetycznego przejścia bramnego (blisko zachowanego w całości szkieletu konia):

1-2) broń obuchowa: dwa żelazne czekany typu *bradatica*, w bezpośrednim sąsiedztwie ob. 96 (Kouřil 1994, s. 154, ryc. 84: 1, 2); okazy charakterystyczne dla wielkomorawskiego oręża bojowego, o starszych (awarskich) tradycjach (Poulik 1948, s. 33 – typ I; Dostál 1966, s. 69-70; Ruttkay 1976, s. 306-307 – typ I B-C).

3-4) sprzęt jeździecki: para żelaznych ostróg o zaczepach płytkowo-nitowych, ramiona kabłąka zdobione poprzecznymi karbami wypełnionymi srebrem (Kouřil 1997, s. 69, ryc. 5); podobne okazy występują w inwentarzach wielkomorawskich znalezisk z 2. połowy IX w., szczególnie na terenie Moraw i zachodniej Słowacji (Dostál 1966, s. 74-75 – typ II; Bialeková 1977, s. 116-138 – typ VB; Ruttkay 1982, s. 177, tab. II – poz. 51; Kavanová 1976, s. 28; Profantová 1994, s. 79-93; Wachowski 1992, s. 36-37 – typ VII).

5-7) elementy rzędu końskiego: **(5)** żelazne strzemię: kabłąk wysoki, zbliżony do litery V, zawieszka wyodrębniona czworokątna, stopka szeroka lekko wklęsła (Kouřil 1997, s. 69-71, ryc. 6); podobne do form typu II: C w klasyfikacji strzemion średniowiecznych z Polski według W. Świątosławskiego (1990, s. 41-42), o najwyższej frekwencji w IX-X w. (Vignatiová 1992, s. 59; szerzej: Kouřil 1997); **(6)** żelazne wędzidło dwuczęściowe z pobocznikami: kabłąki międzyzębia z dwoma otworami w jednej płaszczyźnie (Kouřil 1997, s. 71-72, ryc. 7); **7)** żelazna sprzączka czworokątna (Kouřil 1997, s. 69, ryc. 4: 3).

8-9) ozdoby: **(8)** zausznice i ich fragmenty: tzw. typu naddunajskiego i tzw. typu bizantyńsko-orientalnego, w tym z pustymi, niezdobionymi dętkami na kabłąku, okaz ze spiralną dwustożkową zawieszka z gładkiego drutu i zdobioną filigranowym drucikiem dolną częścią kabłąka, okaz z litą zawieszka, wykonane z brązu, niektóre posrebrzane (Kouřil 1994, s. 93, 157-158, ryc. 86); **(9)** obrączka taśmowata z owalną tarczką i pierścioneł lity, z brązu (Kouřil 1997, s. 93, 158, ryc. 86: 14, 17)

10) kamień żarnowy wykonany z łupku mikowego, jaki stosowano do produkcji żarnowów odkrywanych w ośrodkach wielkomorawskich; surowiec pochodzi ze złóż zlokalizowanych na granicy południowych Moraw i Dolnej Austrii (Kouřil 1997, s. 69, ryc. 8).

11-12) ceramika naczyniowa: **(11)** naczynia zasobowe z listwą plastyczną na brzuścu, przypominające formy z ośrodków wielkomorawskich (Kouřil 1997, s. 68, ryc. 2; Galuška 1989); **(12)** fragmenty naczyń grafitowych; w masie ceramicznej rozpoznano grafit ze złóż okolic Velké Vrbno i Brenná, okr. Šumperk w pasie Jesioników (Kouřil 1998b, s. 39-40, 47); produkcja ceramiki grafitowej rozwijała się w IX wieku na terenie Dolnej Austrii i Moraw (Dostál 1994, s. 55-56; Goš, Kapl 1986, s. 186).

13) żelazne pęto w kształcie niedomkniętej obręczy taśmowatej z dwoma owalnymi otworami na końcach odgiętych i zaokrąglonych ramion; średnica 9,5 cm, szerokość taśmy 3,5 cm (Kouřil 1994, s. 156, ryc. 83: 14).

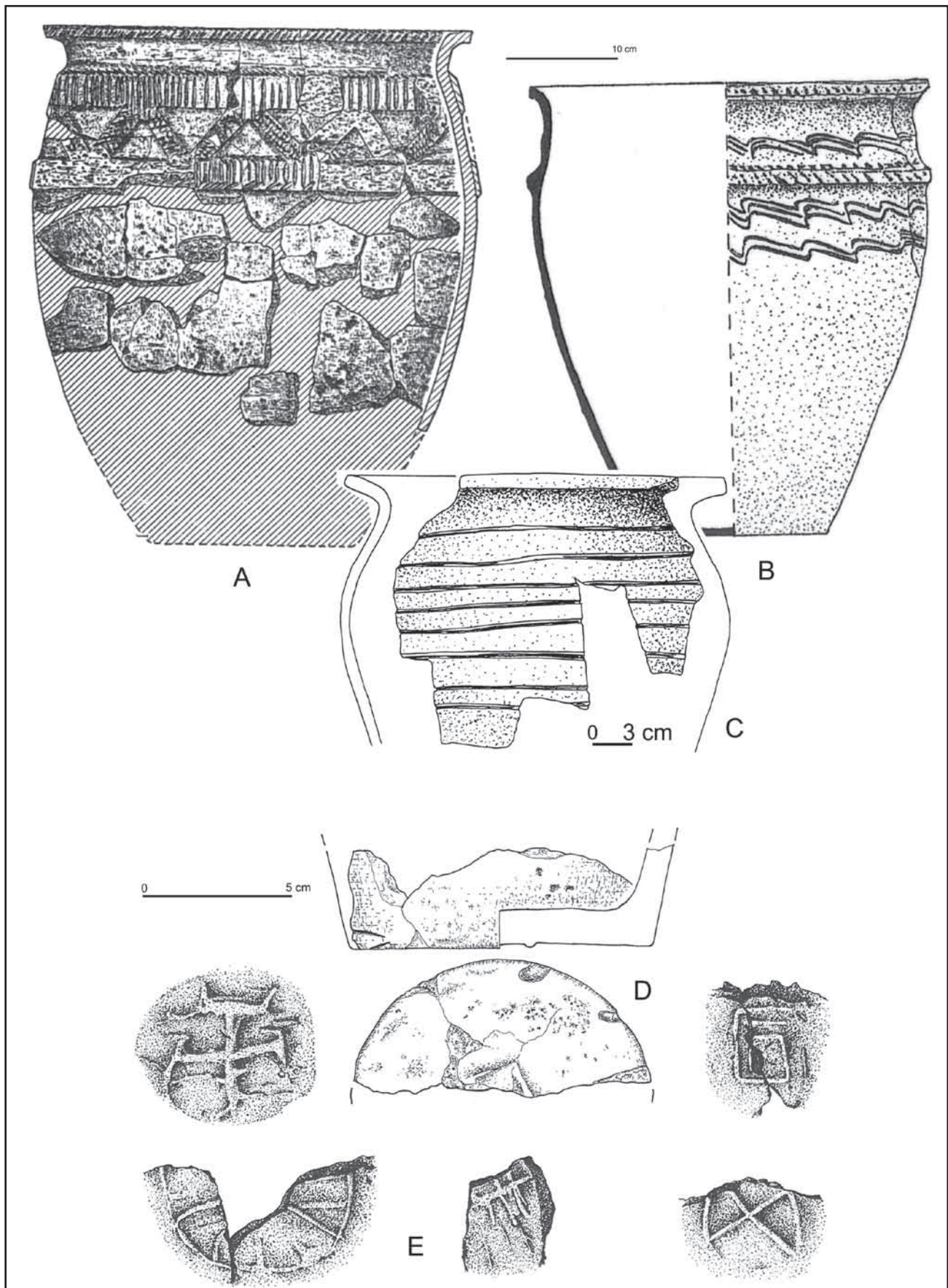
14) fragmenty taśmowatych okuć wiaderek drewnianych (Kouřil 1994, ryc. 83: 2-3).

Inne zabytki o (wielko)morawskich nawiązaniach, z różnych części grodziska:

15-17) ceramika naczyniowa: **(15)** flaszka z warstwy kulturowej na akropolu (Kouřil 1994, ryc. 43: 1; Pankiewicz 2005, ryc. 3: a); **(16)** naczynia z ornamentem dookólnych bruzd na brzuścu, listwami plastycznymi, zdobieniem wewnętrznej krawędzi wylewu (Kouřil 1994, *passim*); **(17)** naczynia z plastycznymi znakami na dnach (Kouřil 1994, s. 134-137, ryc. 71: 8-10, 12).

Wystąpiła także tzw. grzywna siekieropodobna: żelazny przedmiot w kształcie siekiery o wydłużonym ostrzu, z lekko pochylonym tyłem obucha i ukośnie ustawionym otworem, znaleziony w warstwie kulturowej na 1. przedgrozдию (badania w 1984 r.); waga 1200 g, dł. 32 cm (Kouřil 1994, s. 155, ryc. 85; Kouřil, Szydłowski 1996, ryc. 144); okaz o formie nawiązującej do typu Piotrawin i grzywien występujących najczęściej w Małopolsce (Zaitz 1988, s. 261-276; Bialeková 1990, s. 101-102).

Z Południem może także pozostawać w związku obiekt rowkowy na planie czworoboku otwartego na zachód, po palisadowej konstrukcji o niejasnym przeznaczeniu, odkryty na 1. przedgrozдию (Kouřil 1994, s. 90, 99-101 – ob. 56, domniemany obiekt kultowy); można się tu dopatrywać pewnych dalekich nawiązań do, znanych z niektórych grodzisk

Ryc. 10. Ceramika naczyniowa. A-B – naczynia zasobowe z Lubomii stan. 1 (A), Chotěbuza-Podobory (B), C – naczynie zdobione poziomymi brzdami z Lubomii stan. 1, D – dno naczynia z plastycznym odciskiem z Poborszowa stan. 8, E – dna naczyń z odciskami plastycznymi z Chotěbuza-Podobory. Według Szydłowski 1974a (A), 1970 (C), Kouřila 1994 (E), 1997 (B), Foltyn, Tomczak 2006 (D).

Tabela 1. Górny Śląsk i zachodnie krańce Małopolski. Ważniejsze materiały archeologiczne o południowych nawiązaniach kulturowych z okresu 2. poł. VIII – pocz. X wieku (por. *Aneks*).

Stanowisko archeologiczne [nr w <i>Aneksie</i>]	Oporządzenie jezdzieckie	Broń	Części stroju i ozdoby	Inne przedmioty nieceramiczne	Ceramika naczyniowa	Architektura	Uwagi
Groby, cmentarzyska w typie wielkomorawskim							
(?) [16] Hněvošice							Kulturowe zaszerzowanie grobu w oparciu o obrządek szkieletowy. W grobie domniemane żelazne okucia oraz fragment ramienia czworokątnej sprzączki
[17] Hradec (groby w grodzie)	• ostrogi typu Biskupija • Crkvína z garniturami okuć	• czekan <i>bradatica</i> • grot włóczni z tuleją o bocznych skrzydełkach		• brzytwa			Także inne przedmioty (nóż, igła, szydło, naczynia gliniane, itp.)
[19] Opava-Malé Hoštice		• czekan <i>bradatica</i>	• zausznica (typ bizantyjsko-orientalny) • szklane paciorki	• wiaderko drewniane			Także inne przedmioty (noże, naczynia gliniane)
[21] Stěbořice	• ostrogi o zaczepach płytkowo-nitowych z garniturami okuć	• czekany <i>bradatica</i>	• zausznice (typ naddunajski i typ wielkomorawski) • pierścionki • szklane paciorki	• wiaderka drewniane z okuciami			Także inne przedmioty (groty strzał typu wschodniego, noże, naczynia gliniane)
Domniemany grób szkieletowy							
(?) [2] Czechowice (część Gliwic)		• czekan (wielkomorawski?)					Ponadto: szabla typu starowęgierskiego
Grody							
[1] Będzin 1	• ostroga oczkowa • przewleczka z garnituru ostrogi w typie „wielkomorawskim”		• (?) skuwka do rzemienia • zausznica (typ bizantyjsko-orientalny)	• okucie wiaderka	• naczynie zasobowe z listwą plastyczną		Inne zabytki: • żelazne miski typu śląskiego • militaria wschodniego typu
[7] Kamieniec 2	• ostroga w typie „wielkomorawskim”				• flaszka	(?) • kamienne lico wału	

Stanowisko archeologiczne [nr w Aneksie]	Oporządzenie jeździeckie	Broń	Części stroju i ozdoby	Inne przedmioty nieceramiczne	Ceramika naczyniowa	Architektura	Uwagi
[18] Kocobędz (Chotěbuz) Podobora	<ul style="list-style-type: none"> • ostrogi o zaczepach płytkowo-nitowych • strzemię • wędzidło dwuczęściowe z pobocznicami 	<ul style="list-style-type: none"> • czekany <i>bradatica</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • zausznice (typ nadduński i bizantyńsko-orientalny) • pierścionki 	<ul style="list-style-type: none"> • okucia wiaderka • kamień żarnowy z surowca pochodzenia południowego • pęto 	<ul style="list-style-type: none"> • flaszka • naczynia zasobowe z listwą plastyczną • fragm. naczyń grafitowych (graft ze złóż północnomorawskich) • naczynia z ornamentem dookólnych bruzd • zdobienie wewnętrznej krawędzi wylewu • plastyczne odciski na dnach 	(?) • obiekt w konstrukcji palisadowej	<p>Inne zabytki:</p> <ul style="list-style-type: none"> • grzywny siekieropodobne • groty strzał wschodniego typu • ostroga o zaczepach haczykowato zagiętych do wewnątrz
(?) [20] Sleszké Rudoltice/Vino	<ul style="list-style-type: none"> • fragm. ostrogi „typu karolińskiego” (?) [II] • fragm. wędzidła dwudzielnego z pobocznicami • ozdobne okucie rzemienia uprząży (ażurowy guzek) • (?) ozdoba uprząży lub siodła (wisiorek dzwoneczkowaty) 	<ul style="list-style-type: none"> • fragm. mieczy • fragm. pancerza kolczego [III] 	<ul style="list-style-type: none"> • zausznice (typ bizantyńsko-orientalny) [II] • szklany guzik (gombik) [II] • szklane paciorki 	<ul style="list-style-type: none"> • okucia wiaderka (?) • narzędzia specjalistyczne (kuźnicze, złotnicze) 	<ul style="list-style-type: none"> • naczynie zasobowe z ornamentem reliefowym w typie karolińskim [II] • naczynia gliniane z ornamentem dookólnych bruzd [I, II] • plastyczne odciski na dnach [III] 	(?) • kamienna oblicówka wału	<p>Także: ostroga o zaczepach haczykowatych</p>
[10] Lubomia 1 (I) osada otwarta, (II) gród			<ul style="list-style-type: none"> • zausznice (typ bizantyńsko-orientalny) [II] • szklany guzik (gombik) [II] • szklane paciorki 	<ul style="list-style-type: none"> • okucia wiaderka (?) • narzędzia specjalistyczne (kuźnicze, złotnicze) 	<ul style="list-style-type: none"> • naczynie zasobowe z ornamentem reliefowym w typie karolińskim [II] • naczynia gliniane z ornamentem dookólnych bruzd [I, II] • plastyczne odciski na dnach [III] 	(?) • „budowla halowa”	<p>Inne zabytki:</p> <ul style="list-style-type: none"> • żelazna miska typu śląskiego • ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wewnątrz
(?) [11] Międzywiecie 1					<ul style="list-style-type: none"> (?) • ułamki z ornamentem nawiązującym do motywu błędnego 		<p>Ponadto:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ostroga o zaczepach haczykowato zagiętych do wewnątrz
Osady otwarte							
[3] Chorula 8			<ul style="list-style-type: none"> • dekoracyjna aplikacja pasa w typie późnoawarskim 				

[5] Dobrzeń Mały 8													
Stanowisko archeologiczne [nr w <i>Aleksie</i>]	Oporządzenie jezdzieckie	Broń				• skuwka z garnituru pasa w typie późnoawarskim	Inne przedmioty nieceramiczne	Ceramika naczyniowa	Architektura	Uwagi			
[9] Kościeliska 3	(?) • ostroga taśmowata (oczkowa?)												
[13] Piechocice 2	• ostroga taśmowata												
[14] Poborsów 8								• plastyczny odcisk na dnie					
[15] Syrynia 1						• dekoracyjna aplikacja pasa w typie późnoawarskim							
Nieokreślone punkty osadnicze, znaleziska luźne													
(?) [4] Cieszyn 1											(?) • utamki z ornamentem nawiązującym do motywu błędnego		
(?) [6] Głogówek 1		• topór											
(?) [12] Ogrodzieniec – Podzamcze 1											• nóż o rękojeści zakończonej wolutami		
Depozyty													
[8] Kostkowice 2/I											• grzywny siekieropodobne		
[8] Kostkowice 2/II											• grzywny siekieropodobne • ciosło		

wielkomorawskich, konstrukcji palisadowych i rowkowo-słupowych o niejasnym przeznaczeniu (por. wyżej: *Lubomia*),

Do ważniejszych zabytków należą ponadto:

- odkryty w warstwie kulturowej na akropolu grot z trzpieniem i liściem płaskim laurowatym (Kouřil 1994, s. 153-154, ryc. 82: 7), forma popularna w środowisku nomadzkim (Świętosławski 2006, s. 93-95), nieobca Słowianom w IX –X wieku (Ruttikay 1976, s. 327-329, 332 – typ B 1 a).
- żelazna ostroga o zaczepach haczykowato zagiętych do wewnątrz, odkryta na 2. przedgrodziu (Kouřil 2005).

19. Opava-Malé Hořtice, stan. „na trasie S1 do Kateřinek”, okr. Opava: szkieletowe cmentarzysko (kurhanowe?) w typie wielkomorawskim, położone na zboczu doliny Opawy. Z nekropolii (datowanej na 2. połowę (koniec) IX w.) przebadano 17 pochówków (2008 r.). W kilku z nich stwierdzono obecność drewnianej obudowy ścian prostokątnej jamy grobowej. Inwentarz grobowy zawierał: **1)** nóż (4 groby), **2)** nóż i naczynie gliniane (2 groby), **3)** naczynie gliniane (3 groby), **4)** srebrny kolczyk typu bizantyńsko-orientalnego i paciorek szklany (1 grób), **4)** czekan *bradatica*, nóż, małe wiadro, krzesiwo (?) (3 groby) (Juchelka 2010).

20. (?) Slezské Rudoltice/Víno, grodzisko *Víno*, okr. Bruntál: gród; rodzaj półki śródstokowej w obrębie niższych kulminacji wyniesień o wieńcowym układzie, ok. 50-60 m nad dnem cieku Lužna (dopływ Osobłogi), w strefie wododziału Osobłogi i Opawy[Opawicy] na przedgórzu Gór Opawskich.

Grodzisko tzw. wyżynne, słabo rozpoznane, owalne, jednoczłonowe ze zwielokrotnioną linią obwałowań (?), czytelne cztery półksiężycowate linie umocnień; ok. 1,5 ha (dł. ok. 180 m): część centralna – ok. 0,95 ha (przy dł. ok. 130 m) z wałem i fosą, po stronie wschodniej dodatkowe umocnienia (II-IV); z materiału ruchomego: fragmenty naczyń glinianych ze starszych faz wczesnego średniowiecza, komplet kamieni żarnowych, narzędzia rolnicze, ostroga o zaczepach haczykowatych (Kouřil 1994, s. 11-17; 1998a, s. 349-351; 2005, s. 52; Kouřil, Prix, Wihoda 2000, s. 402-403; Jaworski 2005, s. 89-90, 105, 124-125, 190a).

1) wał drewniano-ziemno-kamienny (III) o konstrukcji rusztowej z zewnętrznym licem w postaci kamiennej oblicówki lub (suchego?) muru szer. 0,8-1,0 m znanego wielkomorawskiemu budownictwu obronnemu (Procházka 1990, s. 290, 294-297, ryc. 1: 15; 1998, s. 364-366; Staňa 1985, *passim*; Hulínek, Čajka 2004, *passim*), datowany w ramach IX wieku (Kouřil 1994; Jaworski 2005).

Pozostałe wały w formie nasypu ziemnego z udziałem zwietrzliny skalnej (Kouřil 1994, s. 11-14).

21. Stěbořice, stan. Háj, okr. Opava: szkieletowe cmentarzysko kurhanowe, na grzbietowej partii niskiej odnogi wysoczyznowej, w prawostronnej części dorzecza Opawy.

Nekropola w typie wielkomorawskim: 43 kopce rozmieszczone gęsto w rzędach o przebiegu południkowym, równoległe do krawędzi doliny Velkej. Rozpoznano pochówki męskie, kobiece, dziecięce (Dostál 1966, s. 171-175).

- w grobach kobiecych i niektórych dziecięcych:
 - 1)** zausznice z brązu, tzw. typu naddunajskiego i bizantyńsko-orientalnego (m.in. „winogronowate”)
 - 2)** obrączki z romboidalną oraz owalną tarczką, z brązu
 - 3)** szklane paciorki
- w grobach męskich:
 - 4)** żelazne czekany *bradaticae*
 - 5)** żelazne ostrogi o zaczepach płytkowo-nitowych (wraz z garniturami do przypinania), okucie końca rzemienia
 - 6)** żelazne grociki strzał (w tym trzpieniowate ze zgrubieniem na przejściu płaskiego liścia w trzonek)
 - 7)** wiaderka drewniane z żelaznymi okuciami
 - 8)** krzesiwo i „krzemienie” do krzesiw
- niezależnie od płci i wieku: noże żelazne, naczynia gliniane.

LITERATURA

- ABŁAMOWICZ 1991a – D. Abłamowicz: Chronologia grodziska w Kamieńcu, gm. Zbrosławice, woj. Katowice. In: Szydłowski (ed.), s. 207–218.
- ABŁAMOWICZ 1991b – D. Abłamowicz: Osadnictwo grodowe na Górnym Śląsku we wczesnej fazie wczesnego średniowiecza. In: Szydłowski (ed.), s. 107–123.
- ABŁAMOWICZ 1997 – D. Abłamowicz: Górny Śląsk a Wielkie Morawy. Fakty i mity. In: K. Wachowski (ed.), Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska. Wrocław, s. 77–84.
- ABŁAMOWICZ, BLUSZCZ, PAZDUR, PAZDUR 1994 – D. Abłamowicz, A. Bluszcz, A. Pazdur, M.F. Pazdur: Datowanie metodami radiowęglą i termoluminescencji wielokulturowego stanowiska w Kamieńcu, woj. katowickie. Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej” 1224: Matematyka – fizyka 70: Geochronometria 9: Metody chronometrii izotopowej w badaniach archeologicznych.

Gliwice, s. 89–103.

- ADAMCZYK 2004 – J. Adamczyk: Płacidła w Europie Środkowej i Wschodniej w średniowieczu. Formy, funkcjonowanie, ewolucja. Warszawa.
- BIALEKOVÁ 1977 – D. Bialeková: Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobedim. Slov. Arch. 25, s. 103–160.
- BIALEKOVÁ 1982 – D. Bialeková: Slovanské pohrebisko v Závade. Slov. Arch. 30, s. 123–164.
- BIALEKOVÁ 1990 – D. Bialeková: Sekerovitě hrivny a ich väzba na ekonomické a sociálne prostredie Slovanov. In: Staroměstská výročí. Brno, s. 99–119.
- BLÁHA 2001 – J. Bláha: Archeologické poznatky k vývoji a významu Olomouce v období Velkomoravské říše. In: L. Galuška, P. Kouřil, Z. Měřinský (eds.), Velká Morava mezi Východem a Západem. Brno, s. 41–68.
- BOROŇ 1997 – P. Boroň: Problem dużych budynków halowych na terenie Słowiańszczyzny zachodniej w IX-X wieku. In: K. Wachowski (ed.), Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska. Wrocław, s. 31–49.
- BOROŇ 1998 – P. Boroň: O rzekomych pieniężnych funkcjach przedmiotów żelaznych z wczesnośredniowiecznego Śląska. Studia i materiały z dziejów Śląska 23, Katowice, s. 7–15.
- BOROŇ 1999 – P. Boroň: Jeszcze o ewentualnej wyprawie Świętopelka morawskiego na Małopolskę. In: A. Barciak (ed.): Środkowoeuropejskie dziedzictwo cyrylo-metodiańskie. Katowice, s. 242–246.
- BUKO 2000 – A. Buko: Małopolska „czeska” i Małopolska „polańska”. In: H. Samsonowicz (ed.): Ziemia polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy. Kraków.
- ČILINSKÁ 1975 – Z. Čilinská: Frauenschmuck aus dem 7.-8. Jahrhundert im Karpatenbecken. Slov. Arch. 23, s. 63–96.
- DAIM 1984 – F. Daim: Das awarische Gräberfeld von Loebersdorf, Niederösterreich (Vorbericht und belegungschronologische Analyse). In: Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.-10. Jahrhundert. Nitra, s. 75–83.
- DĄBROWSKA 1970 – E. DĄBROWSKA: Pogranicze wiślańsko-śląskie we wczesnym średniowieczu w świetle materiałów nekropolicznych. Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Archeologia 7. Bytom, s. 7–23.
- DOSTÁL 1966 – B. Dostál: Slovanské pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě. Praha.
- DOSTÁL 1975 – B. Dostál: Břeclav – Pohansko. Velkomoravský velmožský dvorec (IV). Brno.
- DOSTÁL 1994 – B. Dostál: K počátkům slovanské tuhové keramiky na Moravě. Sborník Prací Fil. Fak. Brno E 39, s. 43–67.
- DULINICZ 1994 – M. Dulnicz: Problem datowania grodzisk typu Tornow i grupy Tornow-Klenica. Arch. Polski 39, s. 31–49.
- DZIEDUSZYCKA 1977 – B. Dzieduszycka: Ze studiów nad wczesnośredniowiecznymi technikami budownictwa obronnego. Slavia Ant. 24, s. 73–118.
- EISNER 1952 – J. Eisner: Devínska Nová Ves. Slovanské pohřebiště. Bratislava.
- FOLTYN 1998 – E.M. Foltyn: Podstawy gospodarcze wczesnośredniowiecznej społeczności plemiennej na Górnym Śląsku. Katowice.
- FOLTYN 2000 – E.M. Foltyn: Materiały archeologiczne do poznania starszych wieków średnich na Górnym Śląsku. Cieszyn.
- FOLTYN 2006 – E.M. Foltyn: Problem „górnoszląskiego obszaru osadniczego” w starszych wiekach średnich. Przyczynek do badań regionalnych Górnego Śląska. In: M. Dworaczek, A.B. Kowalska, S. Moździoch, M. Rębkowski (eds.): Świat Słowian wczesnego średniowiecza. Szczecin – Wrocław, s. 149–160.
- FAJER, FOLTYN, FOLTYN 2006 – M. Fajer, E.M. Foltyn, E. Foltyn: Dorzecze górnej Odry między Ostrawicą i Rudą w starszych wiekach średnich. Przyczynek do regionalnych badań osadniczych na przykładzie wybranych stanowisk. In: J. Gancarski (ed.): Wczesne średniowiecze w Karpatach. Krosno, s. 673–728.
- FOLTYN, TOMCZAK 2006 – E.M. Foltyn, E. Tomczak: Osada wczesnośredniowieczna w Poborszowie, woj. opolskie. Światowit 6 (47)/B, s. 53–70.
- GALUŠKA 1989 – L. Galuška: Plastická lišta na středohradištní keramice ze Starého Města. Časopis Moravského Mus., vědy společenské 74, s. 121–135.
- GENBAR 1993 – K. Genbar: Spór o siedziby wczesnośredniowiecznych plemion na Górnym Śląsku. Rocznik Muzeum w Gliwicach 9, s. 11–25.
- GOŠ, KAPL 1986 – V. Goš, V. Kapl: Slovanská osada u Palonína, okr. Šumperk. Arch. Rozhledy 38, s. 176–204.
- HANULIAK 2004 – M. Hanuliak: Velkomoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.-10. storočí na území Slovenska. Nitra.
- HRUBÝ 1955 – V. Hrubý: Staré Město. Velkomoravské pohřebiště „Na valách”. Praha.
- HULÍNEK, ČAJKA 2004 – D. Hulínek, M. Čajka: Včasnostredoveké hradiská na Orave v kontexte hradisk na strednom a západnom Slovensku. Slov. Arch. 52/1, s. 77–120.
- CHORVÁTOVÁ 2007 – H. Chorvátová: Horizonty byzantsko-orientálneho šperku na tzv. veľkomoravských pohrebiskách. In: Byzantská kultúra a Slovensko. Zborník Štúdií. Zborník Slovenského národného múzea Archeológia, Supplementum 2. Bratislava, s. 83–101.
- JAKIMOWICZ 1938 – R. Jakimowicz: Sprawozdanie z badań grodziska lubomskiego w roku 1935. Prace Prehistoryczne [Śląskie] 3: Badania prehistoryczne w województwie śląskim w latach 1935-1936. Kraków, s. 45–61.
- JAKIMOWICZ 1939-1948 – R. Jakimowicz: Okres wczesnohistoryczny. In: Encyklopedia Polski. 4/V: Prehistoria ziem polskich. Kraków, s. 361–428.
- JAMKA 1960 – R. Jamka: Pradzieje i wczesne średniowiecze Górnego Śląska. Ze szczególnym uwzględnieniem obszaru przemysłowego. Katowice 1960.
- JAMKA 1961 – R. Jamka: Osadnictwo grodowe na Śląsku w świetle metody izarytmicznej. Slavia Ant. 3, s. 125–155.
- JAMKA 1972 – R. Jamka: Związki Zagłębia Dąbrowskiego z Górnym Śląskiem w świetle badań archeologicznych. Katowice 1972.
- JANKOWSKI 1988 – J. Jankowski: Polskie terytoria plemienne w świetle toponimów obronnych. Wrocław.
- JAWORSKI 2001 – K. Jaworski: Elemente der großmährischen Kultur in den Burgwällen Südniederschlesiens. In: L. Galuška, P. Kouřil, Z. Měřinský (eds.): Velká Morava mezi východem a západem. Großmähren zwischen West und Ost. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference. Uherské Hradiště, Staré Město 28.9. – 1.10.1999. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 17. Brno 2001, s. 185–207.
- JAWORSKI 2005 – K. Jaworski: Grody w Sudetach (VIII-X w.). Wrocław.
- JAWORSKI, PANKIEWICZ 2008 – K. Jaworski, A. Pankiewicz: Badania na grodzisku z końca IX – początku X wieku w Gilowie koło

- Niemczy w latach 2004-2006. *Śląskie Spraw. Arch.* 50, s. 179–208.
- JUCHELKA 2010 – J. Juchelka: Raně středověké pohřebiště u Malých Hoštic, okres Opava. In: *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2007-2008*. Katowice, s. 102–108.
- JUSTOVÁ 1990 – J. Justová: Dolnorakouské Podunají v raném středověku. *Slovanská archeologie k jeho osídlení v 6.-11. století*. Praha.
- KAVÁNOVÁ 1976 – B. Kavánová: Slované ostruhy na území Československa. *Studie AÚ ČSAV Brno IV/3*. Praha.
- KH 1949 – Księga Henrykowska, R. Grodecki (ed.). Poznań – Wrocław.
- KIETLIŃSKA 1960 – A. Kietlińska: Gród wczesnośredniowieczny na Górze Zamkowej w Cieszynie w świetle badań w latach 1949-1954. *Materiały Wczesnośredniowieczne* 5, s. 63–97.
- KLANICA 1970 – Z. Klanica: Velkomoravský gombík. *Arch. Rozhledy* 22, s. 421–446.
- KLANICA 1995 – Z. Klanica: Zur Periodisierung vorgroßmährischer Funde aus Mikulčice. In: F. Daim, L. Poláček (eds.): *Studien zum Burgwall von Mikulčice 1*. Brno, s. 379–469.
- KOSMALA, TOMCZAK 1988 – T. Kosmala, E. Tomczak: Okucie typu awarskiego z Dobrzienia Małego, woj. opolskie. *Spraw. Arch.* 39, s. 223–226.
- KOSTRZEWSKI 1939 – J. Kostrzewski: Sprawozdanie z badań prehistorycznych na Śląsku w roku 1937. In: *Prace Prehistoryczne [Śląskie] 5: Badania prehistoryczne w województwie śląskim w latach 1937-1938*. Kraków, s. 7–52.
- KOUŘIL 1990 – P. Kouřil: Fortifikační systém hradiska v Chotěbuzi-Podoboře u Českého Těšína. In: *Pravěk a slovanské osídlení Moravy*. Sborník k 80. narozeninám Josefa Poulíka. Brno, s. 307–326.
- KOUŘIL 1994 – P. Kouřil: Slované osídlení Českého Slezska. Brno – Český Těšín.
- KOUŘIL 1997 – P. Kouřil: Severní předpolí Moravské brány a zásah velkomoravský. In: K. Wachowski (ed.): *Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska*. Wrocław, s. 65–75.
- KOUŘIL 1998a – P. Kouřil: Frühmittelalterliche Befestigungen in Schlesien und Nordmähren. In: E. Henning, A.T. Ruttkay (eds.): *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*. Bonn, s. 349–358.
- KOUŘIL 1998b – P. Kouřil: Zu den Anfängen der slawischen Graphittonkeramik in Schlesien. In: L. Poláček (ed.): *Frühmittelalterliche Graphittonkeramik in Mitteleuropa*. Brno, s. 37–65.
- KOUŘIL 2003 – P. Kouřil: Staří Maďari a Morava z pohledu archeologie. In: *Dejiny ve věku nejistot*. Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštíka. Praha, s. 110–146.
- KOUŘIL 2004 – P. Kouřil: Raně středověký bojovnícký hrob z Hradce nad Moravicí. *Slov. Arch.* 52/1, s. 55–76.
- KOUŘIL 2005 – P. Kouřil: Nové poznatky o slovanském osídlení Českého Slezska. In: *XIV Śląskie Spotkania Archeologiczne*. 19–21.05. 2005, Polanica Zdrój. *Streszczenia komunikatów i referatów*. Wrocław, s. 50–52.
- KOUŘIL, PRIX, WIHODA 2000 – P. Kouřil, D. Prix, M. Wihoda: Hradby Českého Slezska. Brno – Opava.
- KOUŘIL, SZYDŁOWSKI 1996 – P. Kouřil, J. Szydłowski: Chotěbuz. In: *Słownik Starożytności Słowiańskich 8/2*. Wrocław, s. 286–287.
- KOWALCZYK 1989 – E. Kowalczyk: (rec.) J. Jankowski, Polskie terytoria plemienne w świetle toponimów obronnych. *Acta Univ. Wratislaviensis* 67, 1988. *Kwartalnik Hist. Kultury Mat.* 37/3-4, s. 653–661.
- KOWALCZYK 1991 – E. Kowalczyk: Rzekome wczesnośredniowieczne nazwy obronne w świetle źródeł pisanych, językowych i materialnych (na przykładzie Słupa, Samborzy i Zawady). In: *Sesja sprawozdawcza Instytutu Archeologii UW. Bocheniec 22-24. XI. 1991 (streszczenia referatów)*. Warszawa, s. 44.
- KOWALCZYK 1992 – E. Kowalczyk: „Nazwy obronne” Słup, Samborza i Zawada a zagadnienie obrony stałej ziem polskich w średniowieczu. Warszawa.
- KUDRNÁČ 1970 – J. Kudrnáč: Klučov. Staroslovanské hradiště ve středních Čechách (K počátkům nejstarších slovanských hradišť v Čechách). Praha.
- KUŚ 2009 – W. Kuś: Ziemia cieszyńska w okresie wczesnego średniowiecza. In: I. Panic (ed.): *Śląsk Cieszyński w czasach prehistorycznych*. Cieszyn, s. 227–242.
- LABUDA 1988 – G. Labuda: O obrządku słowiańskim w Polsce południowej, czyli Kraków biskupi przed rokiem 1000. In: *Idem: Studia nad początkami państwa polskiego 2*. Poznań, s. 83–166.
- LATZKE 1937a – W. Latzke: Die Besiedlung des Oppalandes im 12. und 13. Jahrhundert. *Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens* 72, s. 44–135.
- LATZKE 1937b – W. Latzke: Schlesiens Südgrenze bis zum Anfange des 13. Jahrhunderts. *Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens* 71, s. 57–101.
- LECIEJEWICZ 1989 – L. Leciejewicz: Słowianie Zachodni. *Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy*. Wrocław.
- ŁOWMIAŃSKI 1967 – H. Łowmiański: Początki Polski. *Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.* 3. Warszawa.
- ŁOWMIAŃSKI 1970 – H. Łowmiański: Początki Polski. *Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.* 4. Warszawa.
- MACHÁČEK 1998 – J. Macháček: Studie zur Keramik der mitteldanubischen Kulturtradition. *Slov. Arch.* 45, s. 353–418.
- MACHÁČEK 2000 – J. Macháček: K absolutní a relativní chronologii keramiky středodunajské kulturní tradice na jižní Moravě. *Sbor. Prací Filoz. Fak. Brno M* 5, s. 25–55.
- MACHÁČEK 2001 – J. Macháček: Studie k velkomoravské keramice. *Metody, analýzy a syntézy, modely*. Brno.
- MALINOWSKI 1993 – T. Malinowski: O wczesnośredniowiecznych dzwoneczkach z ziem polskich. *Archeologia Polski* 38, s. 95–122.
- MITREA 1995 – I. Mitrea: Elemente slave în cultura secolelor VIII-X din spațiul carpato-danubiano-pontic. *Cuțitele cu luate și semnificația lor*. In: *Istoria Europei romane*. Oradea, s. 295–300.
- MOŹDZIOCH 2000 – S. Moździoch: Społeczność plemienna Śląska w IX-X wieku. In: M. Młynarska-Kaletynowa, E. Małachowicz (eds.): *Śląsk około roku 1000*. Wrocław, s. 25–71.
- MOŹDZIOCH 2002 – S. Moździoch: Castrum munitissimum Bytom. *Lokalny ośrodek władzy w państwie wczesnopiastowskim*. Warszawa.
- MOŹDZIOCH 2003 – S. Moździoch: Śląsk wczesnośredniowieczny w świetle badań archeologicznych i historycznych m – crambe bis cocta?. In: *Civitas Schinesghe cum pertinentiis*. Toruń, s. 51–87.
- MUZOLF 1994 – B. Muzolf: Wielokulturowe stanowisko archeologiczne na Górze Birów w Podzamczu, województwo katowickie. *Sezon III – 1992 rok*. In: *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1991-1992*. Katowice, s.

- NADOLSKI 1954 – A. Nadolski: Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku. Łódź.
- NOWAKOWSKI 1991 – A. Nowakowski: Uzbrojenie średniowieczne w Polsce (na tle środkowoeuropejskim). Toruń.
- PANIC 2000 – I. Panic: Ostatnie lata Wielkich Moraw. Katowice.
- PANIC 2009 – I. Panic: Śląsk Cieszyński w czasach plemiennych. In: I. Panic (ed.): Dzieje Śląska Cieszyńskiego od zarania do czasów współczesnych 1: Śląsk Cieszyński w czasach prehistorycznych. Cieszyn, s. 243–260.
- PANKIEWICZ 2005 – A. Pankiewicz: Die Tonflaschen vom Fundplatz in Gilów bei Niemcza. In: P. Kouřil (ed.), Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas. Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 25. Brno, s. 375–379.
- PARCZEWSKI 1981 – M. Parczewski: Osadnictwo wczesnośredniowieczne na pograniczu śląsko-morawskim. Ze studiów nad lessowym Płaskowyżem Głubczyckim. Przegląd Arch. 28, s. 123–170.
- PARCZEWSKI 1982 – M. Parczewski: Płaskowyż Głubczycki we wczesnym średniowieczu. Prace Archeologiczne 31. Kraków.
- PARCZEWSKI 1991 – M. Parczewski: Początki osadnictwa wczesnośredniowiecznego na Górnym Śląsku. In: J. Szydłowski (ed.), s. 91–96.
- PAZDA 1983 – S. Pazda: Wczesnośredniowieczne cmentarzysko kurhanowe w Izbicku, woj. opolskie. Studia Archeologiczne 13, s. 95–157.
- PETERSEN 1919 – J. Petersen: De norske vikingsverd. Kristiana.
- PETERSEN 1939 – E. Petersen: Der ostelbische Raum als germanisches Kraftfeld im Lichte der Bodenfunde des 6.-8. Jahrhunderts. Leipzig.
- PIASKOWSKI 1973 – J. Piaskowski: Metaloznawcze badania przedmiotów żelaznych z Sobociska, Nowej Cerekwi i Kościelisk. Spraw. Arch. 25, s. 150–172.
- PIERZYNA 1970 – W. Pierzyna: Wyroby kamienne z wczesnośredniowiecznego grodziska w Lubomi, pow. Wodzisław Śl. Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Archeologia 7. Bytom, s. 105–142.
- PLEINER 1989 – R. Pleiner: K otázce funkce a rozšíření sekerovitých hřiven. Slov. Num. 10, s. 80–88.
- PLEINER 2002 – R. Pleiner: Metalografický výzkum velkomoravské kroužkové zbroje z Břeclavi-Pohanska. Studia Archaeologica Brunensia 7, s. 77–81.
- POLEK 1999 – K. Polek: Wielkie Morawy a Europa Środkowa. Dylematy polityczne i religijne. In: A. Barciak (red.): Środkowoeuropejskie dziedzictwo cyrylo-metodiańskie. Katowice, s. 36–73.
- POLESKI 1999 – J. Poleski: Kontakty Wielkich Moraw z plemionami zamieszkującymi ziemie południowej Polski. In: A. Barciak (ed.): Środkowoeuropejskie dziedzictwo cyrylo-metodiańskie. Katowice, s. 17–35.
- POLESKI 2000 – J. Poleski: Małopolska plemienna i wczesnopiastowska. In: M. Młynarska-Kaletynowa, E. Małachowicz (eds.): Śląsk około roku 1000. Wrocław, s. 199–226.
- POLESKI 2003 – J. Poleski: Kolejne znaleziska awarskie i wielkomorawskie z grodziska w Naszacowicach. In: M. Dulnicz (ed.): Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu. Lublin - Warszawa, s. 216–222.
- POLESKI 2004 – J. Poleski: Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca. Kraków.
- POULÍK 1948 – J. Poulík: Staroslovanská Morava. Praha.
- PROCHÁZKA 1990 – R. Procházka: Charakteristika opevňovacích konstrukcí předvelkomoravských a velkomoravských hradišť na Moravě. In: Pravěk a slovanské osídlení Moravy. Sborník k 80. narozeninám Josefa Poulíka. Brno, s. 288–306.
- PROCHÁZKA 1998 – R. Procházka: Zur Konstruktion der Wehrmauern der slawischen Burgwälle in Mähren im 8. bis 12./13. Jahrhundert. In: J. Henning, A.T. Ruttikay (eds.): Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa. Bonn, s. 363–370.
- PROFANTOVÁ 1992 – N. Profantová: Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der awarischen Siedlungsgrenzen. In: Awarforschungen II: Studien zur Archäologie der Awaren 4. Bonn, s. 605–778.
- PROFANTOVÁ 1994 – N. Profantová: K nálezům ostruh z konce 7.-9. stol. v Čechách. Pam. Arch. Supplementum 2, s. 60–85.
- PROFANTOVÁ 2000 – N. Profantová: Slovanské výšinné sídliště z Třebovle, okr. Kolín. K problému napodobování cizích předloh v keramice. Arch. Rozhledy 52, s. 647–664.
- PROFANTOVÁ 2001 – N. Profantová: K průniku prvků franského životního stylu do Čech 9. století (na základě poznatků archeologie). In: L. Galuška, P. Kouřil, Z. Měřinský (eds.): Velká Morava mezi východem a západem. Brno, s. 327–338.
- PROFANTOVÁ, STOLZ 2006 – N. Profantová, D. Stolz: Kovové nálezy z hradiště v Tomicích a pokus o interpretaci významu hradiště v raném středověku. Archeologie ve Středních Čechách 10/2, s. 793–838.
- RAJMAN 1998 – J. Rajman: Pogranicze śląsko-małopolskie w średniowieczu. Kraków.
- RAJMAN 2003 – J. Rajman: Książę Mieszko Płatonogi jako twórca księstwa opolskiego. In: A. Pobóg Lenartowicz (ed.): Sacra Silentii Provincia. 800 lat powstania dziedzicznego księstwa opolskiego (1202-2002). Opole, s. 83–91.
- ROGACZEWSKA 1997a – A. Rogaczewska: Wyniki badań wykopaliskowych na Górze Zamkowej w Będzinie, województwo katowickie. In: Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1993 roku. Katowice, s. 86–91.
- ROGACZEWSKA 1997b – A. Rogaczewska: Wyniki badań wykopaliskowych na Górze Zamkowej w Będzinie, województwo katowickie. In: Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1994 roku. Katowice, s. 132–139.
- ROGACZEWSKA 2000 – A. Rogaczewska: Dwie linie umocnień wczesnośredniowiecznego grodu na Górze Zamkowej w Będzinie, woj. śląskie. Zeszyty Zagłębiowskie 5. Będzin, s. 9–27.
- ROGACZEWSKA 2002 – A. Rogaczewska: Badania wczesnośredniowiecznego grodziska na Górze Zamkowej w Będzinie, województwo śląskie. In: Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 1999-2000. Katowice, s. 282–289.
- ROGACZEWSKA 2004 – A. Rogaczewska: Gród na Górze Zamkowej w Będzinie w IX-XI wieku jako pierwszy etap osadnictwa wczesnośredniowiecznego na tym stanowisku. In: D. Ablamowicz, M. Furmanek, M. Michnik (eds.): Początki i rozwój miast Górnego Śląska. Studia interdyscyplinarne. Gliwice, s. 283–300.
- ROGACZEWSKA 2008 – A. Rogaczewska: Archeologia pogranicza małopolsko-górnośląskiego w rejonie Będzina. In: J. Sperka (ed.): Będzin 1358-2008, 2: Od pradziejów do rozbiorów. Będzin, s. 21–100.
- ROGACZEWSKA 2009 – A. Rogaczewska: Ślady wczesnego hutnictwa żelaza na terenie grodu na Górze Zamkowej w Będzinie, województwo śląskie. In: D. Rozmus, S. Witkowski (eds.): Gospodarka nad Przemszą i Brynicą od pradziejów do początków XX wieku

- w świetle badań interdyscyplinarnych. Dąbrowa Górnicza – Olkusz – Sosnowiec, s. 82–101.
- ROSIK 2003 – S. Rosik: Opolini, Golesizi, Lupiglaa... ziemia opolsko-raciborska we wczesnym średniowieczu (uwagi w sprawie dyskusji historyków) In: A. Pobóg Lenartowicz (ed.): Sacra Silentii Provincia. 800 lat powstania dziedzicznego księstwa opolskiego (1202-2002). Opole, s. 27–36.
- ROZMUS, SZMONIEWSKI, TRONCIK 2006 – D. Rozmus, B.Sz. Szmoniewski, A. Troncik: Early Medieval Assemblage of Iron Artifacts from "Góra Słupsko" Hillfort, Site 2 at Kostkowice, Zawiercie District, Śląskie Voivodeship. Acta Arch. Carpathica 41, s. 101–113.
- RUTTKAY 1976 – A. Ruttkay: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (2). Slov. Arch. 24, s. 245–395.
- RUTTKAY 1982 – A. Ruttkay: The Organization of Troops. Warfare and Arms in the Period of the Great Moravian State. Slov. Arch. 30, s. 165–193.
- SARNOWSKA 1955 – W. Sarnowska: Miecze wczesnośredniowieczne w Polsce. Światowit 21, s. 276–323.
- SARNOWSKA 1962 – W. Sarnowska: Topory wczesnośredniowieczne z obszaru Śląska. Światowit 24, s. 493–514.
- SOUCHOPOVÁ 1986 – V. Souchopová: Hutnictví železa v 8.-11. století na západní Moravě. Stud. Arch. Ústavu ČSAV 13/2. Praha.
- SPERKA (ed.) 2005 – J. Sperka: Osadnictwo nad Przemszą i Brynicą w średniowieczu. Sosnowiec – Cieszyn.
- STABRAVA 2000 – P. Stabrava: Záchraný archeologický výzkum na lokalitě Hradec nad Moravicí – církevní škola sv. Ludmily, okres Opava. In: Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1997 roku. Katowice, s. 165–171.
- STAŇA 1985 – Č. Staňa: Mährische Burgwälle im 9. Jahrhundert. In: Die Bayern und ihre Nachbarn. 2. Berichte des Symposium der Kommission für Frühmittelalterforschung 1982. Wien, s. 157–200.
- STAŇA 1994 – Č. Staňa: Die Entwicklung der Keramik vom 8. bis zur Mitte des 11. Jahrhunderts in Mittelmähren. In: Č. Staňa (ed.): Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert. Kolloquium Mikulčice, 25.-27. Mai 1993. Brno, s. 265–286.
- STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ 2007 – D. Staššíková-Štukovská: K byzantskému pôvodu sklenených korálikov v nálezoch z 8.-9. storočia na Morave a Slovensku. In: Byzantská kultúra a Slovensko. Zborník štúdií. Zborník Slovenského národného múzea Archeológia, Supplementum 2. Bratislava, s. 67–81.
- SZCZUR 1994 – S. Szczur: Misja cyrylo-metodiańska w świetle najnowszych badań. In: J.M. Małecki (ed.): Chrystianizacja Polski południowej. Materiały sesji naukowej odbytej 29 czerwca 1993 roku. Kraków, s. 7–23.
- SZYDŁOWSKI 1957 – J. Szydłowski: Sprawozdanie z badań na osadzie VI-VII w. w miejscowości Chorula, pow. Krapkowie. Wiadomości Arch. 24, s. 53–70.
- SZYDŁOWSKI 1961 – J. Szydłowski: Wczesnośredniowieczne grodzisko w Skoczowie-Międzyświeciu, pow. Bielsko. Acta Arch. Carpathica 3, s. 201–207.
- SZYDŁOWSKI 1964 – J. Szydłowski: Prace wykopaliskowe na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Międzyświeciu, pow. Cieszyn. Acta Arch. Carpathica 6, s. 53–56.
- SZYDŁOWSKI 1970 – J. Szydłowski: Wczesnośredniowieczne grodzisko w Lubomi, pow. Wodzisław Śl., po trzech sezonach wykopaliskowych (1966-1968). Spraw. Arch. 22, s. 173–191.
- SZYDŁOWSKI 1971 – J. Szydłowski: Badania wykopaliskowe na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Lubomi, pow. Wodzisław Śl. w latach 1966-1970. Zbiorcze omówienie wyników badań w streszczeniu. In: Informator Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Archeologicznych na województwo katowickie za lata 1966-1970. Katowice, s. 36–51.
- SZYDŁOWSKI 1974a – J. Szydłowski: Sprawozdanie z badań na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Lubomi, pow. Wodzisław Śl., w latach 1969-1970. Spraw. Arch. 26, s. 205–222.
- SZYDŁOWSKI 1974b – J. Szydłowski: Terytorium plemienne „Golesizi” – na podstawie nowych źródeł archeologicznych. In: Archeologiczny zborník. Ostrava, s. 79–99.
- SZYDŁOWSKI (ed.) 1991 – J. Szydłowski: Śląsk Górny i Opawski w dobie plemiennej wczesnego średniowiecza. Śląskie Prace Prastoryczne 2. Katowice.
- SZYDŁOWSKI 1991 – J. Szydłowski: Problematyka badań doby plemiennej wczesnego średniowiecza na Górnym Śląsku. In: Szydłowski (ed.), s. 9–22.
- SZYDŁOWSKI 1996 – J. Szydłowski: *Kamieniec*. In: Słownik Starożytności Słowiańskich 8/2. Wrocław, s. 344–346.
- SZYDŁOWSKI 1998 – J. Szydłowski: Czy ślad ekspansji Świętopełka? In: A. Buko (ed.), Studia z dziejów cywilizacji. Studia ofiarowane Profesorowi Jerzemu Gąssowskiemu w pięćdziesiątą rocznicę pracy naukowej. Warszawa, s. 49–55.
- SZYDŁOWSKI, ABLAMOWICZ 1990 – J. Szydłowski, D. Ablamowicz: Stan i potrzeby badań nad plemiennym osadnictwem grodzowym Górnego Śląska (VI-X w.). In: Z. Kurnatowska (ed.): Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce. Poznań, s. 201–207.
- SZYDŁOWSKI, PIERZYNA 1970 – J. Szydłowski, W. Pierzyna: Lubomia. Gród plemienny Goleszyców. Bytom.
- ŠALKOVSKÝ 2001 – P. Šalkovský: Häuser in der frühmittelalterlichen slawischen Welt. Nitra.
- ŠTEFANOVIČOVÁ 1989 – T. Štefanovičová: Osudy starých Slovanov. Bratislava.
- ŠTEFANOVIČOVÁ 2004 – T. Štefanovičová: K vývoju šperku adriatickej a sredodonajskej oblasti v prvej polovici 9. storočia. In: G. Fusek (ed.), Zborník na počesť Dariny Bialekovej. Nitra, s. 389–395.
- ŠTYCHAU 2008 – Г.В. Штыхаў: Курганны могільнік Ізбішча-Дзвінаса. Мінск. Матэрыялы па археалогіі Беларусі, вып. 16.
- ŚWIĘTOSŁAWSKI 1990 – W. Świętosławski: Strzemia średniowieczne z ziem Polski. Łódź.
- ŚWIĘTOSŁAWSKI 2001 – W. Świętosławski: Rola Awarów w rozpowszechnianiu w Europie azjatyckich form uzbrojenia. [„Acta Universitatis Lodzianensis”] Folia ArchL. 23, s. 75–85.
- ŚWIĘTOSŁAWSKI 2006 – W. Świętosławski: Ślady koczowników Wielkiego Stepu z X, XI i XII wieku w dorzeczu Wisły i Odry. Łódź.
- TEODOR 2004 – D. Gh. Teodor: Eastern, Slav and Nomadic Elements of the Seventh-Ninth Centuries in the Carpathians-Dniester Regions. In: G. Fusek (ed.): Zborník na počesť Dariny Bialekovej. Nitra, s. 397–403.
- TRUDZIK 1960 – Z. Trudzik: Z prac wykopaliskowych na terenie osady z okresu późnorzymskiego w Kościeliskach, pow. Olesno w 1960 roku. Śląskie Spraw. Arch. 3, s. 19–29.
- TURČAN 2001 – V. Turčan: Sklenené gombíky ako súčasť odevu. In: L. Galuška, P. Kouřil, Z. Měřinský (eds.): Velká Morava mezi východem a západem. Brno, s. 407–411.

- TYSZKIEWICZ 1963 – J. Tyszkiewicz: Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem górnego dorzecza Odry. Brzemię pierwotne i umiejscowienie Lupiglaa i Golensizi tzw. Geografa Bawarskiego. In: A. Płachcińska (ed.): *Studia z Dziejów Osadnictwa* 1. Warszawa, s. 7–72.
- VIGNATIOVÁ 1992 – J. Vignatiová: Břeclav-Pohansko II. Slovanské osídlení jižního předhradí. Brno.
- VIGNATIOVÁ 1993 – J. Vignatiová: Karolinské meče z Pohanska u Břeclavi. *Sbor. Prací Filoz. Fak. Brno E* 38, s. 91–109.
- VLKOLINSKÁ 1996 – I. Vlkolinská: Die Grabverbände mit der Keramik des 9.-10. Jh. aus dem Gebiet der Slowakei aufgrund geographisch-chronologischer Analysen. In: *Ethnische und kulturelle Verhältnisse am der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert*. Bratislava, s. 313–332.
- WACHOWSKI 1981 – K. Wachowski: Ziemie polskie a Wielkie Morawy. Studium archeologiczne kontaktów w zakresie kultury materialnej. *Przegląd Arch.* 29, s. 151–197.
- WACHOWSKI 1982 – K. Wachowski: Ziemie polskie a Wielkie Morawy. Problem kontaktów ideologicznych i politycznych w świetle archeologii. *Przegląd Arch.* 30, s. 141–185.
- WACHOWSKI 1986/1987 – K. Wachowski: Merowingische und karolingische Sporen auf dem Kontinent. *Zeitschrift Arch. Mittelalters* 14/15, s. 49–59.
- WACHOWSKI 1987 – K. Wachowski: Der karolingischen Fundhorizont in Südpolen. *Arch. Korrb.* 17, s. 523–528.
- WACHOWSKI 1991a – K. Wachowski: Oddziaływania zachodnie na wytwórczość ostróg haczykowatych u Słowian. *Przegląd Arch.* 38, s. 85–107.
- WACHOWSKI 1991b – K. Wachowski: Śląsk a Wielkie Morawy. In: L. Leciejewicz (ed.): *Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny Zachodniej*. Wrocław – Warszawa, s. 41–47.
- WACHOWSKI 1991c – K. Wachowski: Wpływy kulturowe na Śląsku Górnym w VIII-IX wieku. In: Szydłowski (ed.), s. 133–147.
- WACHOWSKI 1992 – K. Wachowski: Kultura karolińska a Słowiańszczyzna Zachodnia. *Studia Arch.* 23. Wrocław.
- WACHOWSKI 1994 – K. Wachowski: Problem oddziaływań wielkomorawskich w południowej Polsce w świetle nowych badań. *Przegląd Arch.* 42, s. 124–135.
- WACHOWSKI 1997a – K. Wachowski: Północny zasięg ekspansji Wielkich Moraw w świetle badań archeologicznych. In: K. Wachowski (ed.): *Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska*. Wrocław, s. 21–23.
- WACHOWSKI 1997b – K. Wachowski: Śląsk w dobie przedpiastowskiej. Studium archeologiczne. Wrocław.
- WRZESIŃSKI W. (ed.) 2006 – W. Wrzesiński (ed.): *Dolny Śląsk*. Monografia historyczna. Wrocław.
- ZÁBOJNÍK 1991 – J. Zábojník J.: Seriation von Gürtelbeschlagarnituren aus dem Gebiet der Slowakei und Österreichs (Beitrag zur Chronologie der Zeit des Awarischen Kaganats). In: *K problematike osídlení stredodunajskej oblasti vo včasnóm stredoveku*. Nitra, s. 219–321.
- ZAGÓRSKA-TELEGA, BOCHNAK 2001 – J. Zagórska-Telega, T. Bochnak, 2001: Ein Depot mit frühmittelalterlichen axtförmigen Eisenbarren aus Kostkowie, Fst. 2, Gde. Kroczyce, Woiw. Śląskie. *Acta Arch. Carpathica* 36, s. 39–47.
- ZAKRZEWSKI 1917 – S. Zakrzewski: Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju czyli tzw. Geograf Bawarski. „*Archiwum Naukowe*” 19/1. Lwów.
- ZAITS 1981 – E. Zaitz: Wstępne wyniki badań archeologicznych skarbu grzywnien siekieropodobnych z ul. Kanonicznej 13 w Krakowie. *Mat. Arch.* 21, s. 97–122.
- ZAITS 1988 – E. Zaitz: Frühmittelalterliche äxtförmige Eisenbarren aus Kleinpolen. *Slov. Arch.* 32/2, s. 261–276.
- ZAITS 1990 – E. Zaitz: Wczesnośredniowieczne grzywny siekieropodobne w Małopolsce. *Mat. Arch.* 25, s. 142–178.
- ZOLL-ADAMIKOWA 1979 – H. Zoll-Adamikowa: Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne na terenie Polski. Cz. II. Analiza. Wnioski. Wrocław.
- ZOLL-ADAMIKOWA 1992 – H. Zoll-Adamikowa: Zur Chronologie der awarenzeitlichen Funde aus Polen. In: K. Godłowski, R. Madyda-Legutko (eds.): *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter*. Kraków, s. 297–315.
- ZOLL-ADAMIKOWA 1996 – H. Zoll-Adamikowa: Awarska ozdoba uprząży z Lubomi, woj. Katowice. In: Z. Kurnatowska (ed.), *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej 1*. Wrocław, s. 263–267.
- ŻAK, MAĆKOWIAK-KOTKOWSKA 1988 – J. Żak, L. Maćkowiak-Kotkowska: *Studia nad uzbrojeniem środkowoeuropejskim VI-X wieku. Zachodniobałtyjskie i słowiańskie ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza*. Poznań.
- ŻAKI 1994 – A. Żaki: Kraków wiślański, czeski i wczesnopiastowski, In: J.M. Małecki (ed.): *Chryścianizacja Polski południowej*. Materiały sesji naukowej odbytej 29 czerwca 1993 roku. Kraków, s. 41–71.

NÖRDLICH VON (GROSS)MÄHREN: NACHFORSCHUNGEN ÜBER OBERSCHLESISIEN UND DIE WESTLICHEN TEILE KLEINPOLENS ZUR KAROLINGISCHEN ZEIT

PIOTR BORON – EDELGARDA M. FOLTYN

Gehen wir vom Stand der archäologischen Forschung in Oberschlesien und im Westteil Kleinpolens aus, kann man hier drei Siedlungsregionen aussondern: die Ratibor-Cosel-Leobschützer (zentrale), Oppelner (nördliche) und Troppauer (südliche) Region. Das Troppauer Territorium kann man mit dem Stamm von *Golensizi* und die Oppelner Region mit den *Opolini* in Zusammenhang bringen, die in *Descriptio* (dem sog. Bayerischen Geograph) erwähnt werden. Unklar ist aber die Situation in der Ratibor-Cosel-Leobschützer Region. Der Umfang des Territoriums der „oberschlesischen“ Stämme ist nicht geklärt, am fraglichsten ist dabei die Ausbreitung nach Norden und Osten (einschließlich der Umgebung von Teschen) aufs Territorium des *Golensizi*-Stammes sowie der Eingriff in südlicher Richtung ins Gebiet der *Opolini*.

Südliche Kulturelemente erschienen im archäologischen Material vor der Mitte des 9. Jahrhunderts und umfassten Gewandteile (Gürtelbeschläge von awarischem Typ), Militaria im frühkarolingischen Stil im Anschluss an die Keramik. Wegen der Schwierigkeiten mit einer präziseren Datierung wissen wir nicht, ob sie auf das behandelte Territorium noch vor der Mitte des 9. Jahrhunderts gelangten, oder erst mit der großmährischen Kultur zusammenhängen.

Das Vorkommen von Kulturelementen verbunden mit (Groß)Mähren ist am fühlbarsten im Troppauer Becken und an der Fundstelle Chotěbuz(Kocobędz)-Podobora. Im Troppauer Becken kann man die Anwesenheit der mährischen Bevölkerung erfassen. Dies könnte von der Besetzung oder Eroberung dieses Stammesgebietes der *Golensizi* zeugen. In nördlicher Richtung ist der politische Einfluss Großmährens in schriftlichen und archäologischen Berichten nicht überzeugend belegt.

Piotr Boron
piotr.boron@us.edu.pl

Edelgarda Foltyn
efoltyn@o2.pl

Uniwersytet Śląski w Katowicach <http://www.us.edu.pl>